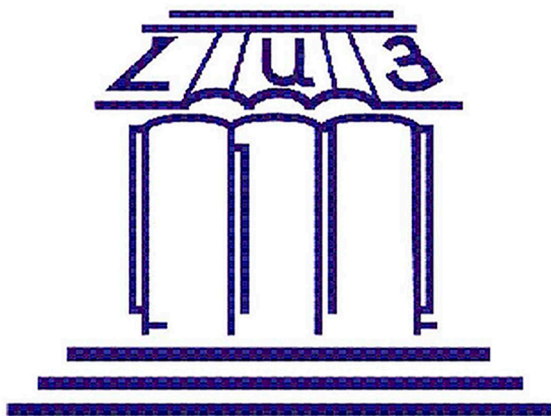

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

291.99.092 Пусты.

ч. 28

71437

NOV 2011

-592-

591.99.092 բաժնի

15-28

այս.

Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ԲԱՑՅԻՒ
ԶԱԼԱԼԵԴԻՒՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

6337

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1932

Պետերսբուրգի տպարան
Գլավլիտ 7567 (բ)
Պատվեր 2274
Հրատ. 2288
Տիրաժ 3000

124
38

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ընկ. Ս. Մանուկյանի ներկա աշխատության նպատակն է պարզել Բաֆֆու «Ջալալեդդինի» աղբյուրները: Ներածականի մեջ ուսումնասիրողը բնութագրում է Գերմանիայի սոցիալ-տնտեսական դրությունը Շիրլերի ժամանակ և հայ իրականության վիճակը Բաֆֆու որոշ, ցույց տալու համար սոցիալական այն արժանությունը, վերջինից ծնունդ է առել Շիրլերի «Ավադակները» հերոսը և նրա հայկական վարկանքը՝ Սարհատը:

Վերջինս նույն Կարլ Մոորն է, վերջին գործում և հայկական պայմաններում — այս է հեղինակի յեղրակացությունը:

«Ավադակները» աղբյուրությունը «Ջալալեդդինի» մեջ — այդ պահերն է. դադարաբաժան ալադակի — տիրող բռնությունների դեմ խլրտող իդեալիստի պատկերացումը «Ջալալեդդինի» մեջ դրականապես Շիրլերի վերաբերության աղբյուրության տակ և կատարվել — այդ ճիշտ է:

Սակայն ընկ. Ս. Մանուկյանն այդ աղբյուրության սոցիալական հիմքի վրա կանգ է առնում ընդհանուր կերպով: Վերջինս միայն մատնանշված է, բայց չի քննված, վերլուծված: Վերլուծման առարկան դարձել է «Ավադակները» և «Ջալալեդդինի» գրական ձևավորման նմանությունների վերհանում: Այս մոմենտը — վոր և ներկա աշխատության գլխավոր առանցքն է կազմում — ընկ. Մանուկյանը վերցնում է սոսկ վորպես ձևական առում: Հեղինակն այդպիսով ընկնում է ֆորմալիզմի մեջ, և սրանով պետք է բացատրել նաև այն, վոր հեղինակը տարվելով նմանություններով, աննշան ուշադրություն է դարձնում «Ջալալեդդինի» և «Ավադակները» տարբերության վրա:

Այնուամենայնիվ այս գիրքը Բաֆֆու ուսումնասիրության համար վորո՛չ դեր է խաղում:

Գ. Վ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա ուսումնասիրութեան նպատակն է՝ ցույց տալ Շիլլերի «Ավադակներ»-ի գրական անմիջական ազդեցութիւնը Բաֆֆի «Ջալալեդդին»-ի վրա:

Սակայն պետք է կանխել.—վոչ թե Բաֆֆի քմահաճույքը և կամ պատահականութիւնը, այլ Հայաստանում ստեղծված կյանքի ուրույն պայմանները միայն կարող էին Կարլ Մոսրին Հայաստան հրապուրել և նորանոր գործունէութեան խրախուս ներշնչել: Հետեւաբար, յերկու յերկերի հարաբերութեան պատճառաբանման համար, անհրաժեշտ է քննութեան առնել նրանց ծագման սոցիալական պայմանները: Այս պայմանների նույնութեամբ և տարբերութեամբ է, վոր պիտի բացատրվի Կարլի և Սարգստի գործունէութեան և՛ նմանութիւնը, և՛ տարբերութիւնը:

Վեստֆալյան խաղաղութիւնը Գերմանիային պարզեց բազմաթիւ մանր ու խոշոր պետութիւններ. նրանց անջուտեց միմյանցից մաքսային ցանցերով, արդիւնք ներքին շուկայի ազատութիւնը և մեծագույն հարվածը հասցրեց յերկրի տնտեսական կյանքի զարգացման:

Իշխանի կամ թաղավորի իրավասութիւնը դարձավ բացարձակ. ժողովրդի վոչ միայն ստացվածքի տէրն էր նա, այլև կյանքի ու պատվի, մինչ այն աստիճան, վոր ծախում էր իր հպատակ յերիտասարդ կյանքերն ոտար պետութիւններին, և այդ յեկամուտով, իբր Լուի XIV-ի մրցակից, լցնում էր իր պալատը մասամբ Բոմբատներով:

Հրամայող դասակարգը, իշխող գերբերի տերը, թաղավորի գործակիցն ու շահակիցը՝ ազնվականութիւնն էր:

Յերկրի տնտեսական կյանքի հետամնացութեան պատճառով բուրժուազիայի գիտակցութիւնը կրավորական վիճակումն էր, բյուրեղներն ու գլուղացին մնացին թաղավորի ու ազնվականութեան քմահաճույքի առարկան, իրավադուրկ զոհը: Կրոնն ու գիտութիւնն իրերի այս կացութեան տալիս էին դադարախոսական հիմնավորում, հայտարարելով՝ թե քրիստոնեական կրոնը հրա-

մայում է առանց ընդդիմութեան կատարել իշխանի բոլոր ցանկութիւնները: Կամ թե՛ իշխաններն ու տերերն աղատ են որենքին հնազանդելուց. որենքը միայն հպատակների համար է:

Իշխողների այս դադարախոսութիւնը մշակվում էր ինչպէս կրոնի ու գիտութեան, նույնպէս և դրականութեան ու արվեստների մեջ, և վոր ուշագրաւն է, նույնիսկ բյուրեղեական խավի մտավորականների կողմից:

Իրերի այս վիճակը շարունակվում է մինչև XVIII դարի կեսերը:

Առաջին մտավորականը, վոր այս կրավորական վիճակից դուրս յեկավ և գերմանական բյուրեղերի համար դադարախոսական—ազատագրական պայքարի ազդանշանը տվեց, դա Լեսսին էր: Նա իր քննադատական գրվածքներում պայքար սկսեց ընդդէմ պալատական ճաշակի և ըմբռնումների: Բյուրեղերին գիտակցութեան բերելու համար՝ նրա կյանքը ներկայացրեց բեմի վրա: Պայքարի ասպարեզ մտավ Ֆեոդալիզմի գլխավոր նեցուկ կրոնի դէմ. իսկ վոր գլխավորն է, «Յմիլիա Կալուստի» դրամայում բոլոր կիսատ միջոցները մեկ կողմ նետեց, սուր ի ձեռին մարտի դուրս յեկավ բռնակալ իշխանների, նրանց հոմանիշները ու արքայականների ցոլութեան ու սանձարձակութեան դէմ: Յերկրի ներքին սոցիալական կյանքն իր չարիքներով պատկերացնելու և նրա դէմ բողոքելու համար՝ առաջին ազդանշանը տվեց Լեսսին: Հաջորդ սերունդը խրախուսվեց դեպի գործ: Ահա, դեռ նրա կենդանութեան ժամանակ այսպէս կոչված՝ «Գյոտտինկինի Պուրակ» բանաստեղծական միութեանն իր քնարական յերդերում հնչեցնում է այդ բողոքի ձայնը, վորին անմիջապէս միացնում են և՛ իրենցը՝ Sturm und Derg-ի բանաստեղծները:—Լեսնը գրում է «Տնային ուսուցիչը», «Ձինվորները», Շուբարթը՝ «Իշխանական դամբարան». Գյոթեն՝ «Գյոց Փոն Բերլինիէն», «Պրոմէթէոս». Վալները՝ «Մանկաստան կիներ». Քլինկերը՝ «Փառաստը», ինչպէս և նկարիչ Մյուլլերն՝ իր «Փառաստը» և այլն և այլն:

Գերմանական բյուրեղերի այս մտավորական ներունդը հանդէս յեկավ վորոշ ծրագրով,—պատերազմ հայտարարել բռնակալ ֆեոդալների դէմ, միլիտարիզմի դէմ, ճնշող ազնվականութեան և հոյնորականութեան դէմ. արթնցնել, վորտի հանել նիւհող բյուրեղերին ու դուրդացուն, պաշտպանել նրանց շահերը, կենսունակութիւնն ու ձեռներեցութիւնը:

Բայց այս հեղինակներից և վոչ մեկի գրվածքում այնքան հետևողական բողոք, այնքան հեղափոխական բացարձակ ծառացում չկա, վորքան յերիտասարդ Շիլլերի «Ավագակներ», «Ֆիեսկո», «Սեր և խարդավանք» դրամաներում: Այս յերեւոյթի կարեւոր պատճառներից պետք է համարել և՛ այն, վոր այն ժամանակվա գերմանական հանցագործ Փեռլաչներից ամենավատը Կարլ Յեվգենն էր, այն իշխանը, վորի անմիջական հակոդության տակ ապրելու, նրա կառուցած գիշերօթիկ զարոցում սովորելու և տապալարված էր Շիլլերը՝ իր մանուկ հասակից սկսած:

Հաղիվ թե գտնվի մարդկային մի հանցանք, վորով այս իշխանն արտոսվորված չլինէր, — ընտանիքներից կին, աղջիկ հասկընտակելը, իր հպատակների վրա ապրելի նհանակելը, նրանց ոտար պետութուններին իբրև թնդանոթի միս վաճառելը, այլոց ստացվածքը բռնությամբ յուրացնելը, Շիլլերի բարեկամ բանաստեղծ Շուբարթին խարկությամբ իր մոտ հրապիւրել և տասը տարի շարունակ բանտում պահելը — այս բոլորը նրա սովորական վրձիւրների համար որինակներ են միայն: Շիլլերը տեսնում էր իր շուրջը կատարվածը, նրա սիրտն զգում էր ահալոր անխրաւութունը: Դպրոցի պարիսպներից ներս էլին թափանցում Sturm und Drang-ի գաղափարները և համարում նրա էյութունը: Ահա այս հանգամանքների մեջ նա դրեց «Ավագակներ»-ը, ստեղծեց իր Կարլ Մորրին, նրա մեջ դրեց իր դարու բուրժուական գաղափարախոսական կրակը, նրա ձեռին տվեց այդ բուրժուազիայի կոած սուրը և ուղարկեց նրա թշնամիների «Joutrano» «բռնակալների դեմ», «հարուստ կարվածատերերի, պարոնների, կոմսերի և փոսկեծամուկ փուճ կենդանիների դեմ»:

Իսկ Հայաստանն ինչ սոցիալական պայմաններ էր առաջարկում Կարլի գործունեության համար:—

19-րդ դարու ստալին քառորդից սկսած Ռուսաստանի դեպի Կովկաս ծավալումը հաջողության ճանապարհներ էր հարթում հայ բուրժուազիայի համար, վորն աստիճանաբար կաղմակերպվելով՝ յերկրի արդյունաբերության գլխավոր աղբակը հանդիսացավ: Նրա տնտեսական այս կացութիւնը զարգացրեց մի ամբողջական գաղափարախոսական սխտեմ՝ յեւակեա ունենալով ազգային հարցն ընդհանրապես, և Տաճկաստանի արեւելյան հայաբնակ նահանգների գրավումը՝ մասնավորապես: Հայ բուրժուազիան յերազում էր հայկական յերկու հատվածների ձուլում, մի

զորեղ ազգային ամբողջութիւն, սեփական ընդարձակ շուկա, այսպես կոչված՝ «ազգային շուկա», վորն աղատ լինի միաժամանակ ոտար մրցակցութիւնից: Արտաքին զանազան հանգամանքներ խրախուսում էլին հայ բուրժուազիայի այս տնտեսական դասակարգային իդեալները, առաջին խրախուսը տալիս էր ռուսական տիրապետական հավակնութիւնը նույն արեւելյան նահանգների նկատմամբ, և նրա, ըստ յերեւոյթին, «բարձրացակամ վերաբերմունքը» դեպի այդ իդեալները: Տաճկաստանի արեւելյան հայաբնակ նահանգները հայ բուրժուազիայի հավակնութիւնները հրահրող տարրերով հարուստ էր:—Փեռլաչական այլանդակութիւններով խճողված մի յերկրամաս, ուր սանձարձակորեն իշխում էր փաշան, բեկը, կրոնավորը, կաշառակեր պաշտոնյան, չորթող վաճառականը. իր հերթին վրձիւրներ էր գործում կրոնը—հարստահարիչների գլխավոր նեցուկը. նա մոլեռանդության մահաբեր թիւնն էր պատկաստում հարստահարվածների մեջ՝ դեպի այլակրոնը. մահմեդական և քրիստոնյա ճնշվածներն անգիտակ իրենց ընդհանուր վիճակին՝ արյունաբերութիւններ էլին, միմյանց բղկոող: Յեւլ սա մի վիճակ էր, վոր դարավոր անցյալ ուներ:

Հայ բուրժուազիան զիտում էր այս բոլորը, սակայն իր դասակարգային շահերի համապատասխան դունավորված ակնոցներով. նա տեսնում էր իբր հարստահարող՝ թուրքը, քյուրդը, մահմեդականն առհասարակ, և իբր հարստահարյալ հայը միայն, և իր քաղաքական յեղրակացութիւնները կառուցում էր ահա այս պատրանքի վրա:

Մինչ իրերն այս վիճակի մեջ էլին մինչև անցյալ դարու 70-ական թվականները, ահա ծագում է ռուս-տաճկական պատերազմը: Ճակատադրական ժամը հասած է համարվում. յերազները պետք է իրականացնել, ամեն զնով, կանդ չառնելով և՛ զոհաբերության առջև: Այս խրատը գալիս էր և՛ հնից, Արովյանից, Նազարյանից: Այսպիսի հորդոր էր կարգում այժմ նրանց գաղափարների ժառնագորդը, հայ բուրժուազիայի պաշտոնաթերթը՝ «Մշակ» լրագիրը: Այո՛, պետք է զոհաբերութիւն, արյուն, պետք է ապստամբութիւն: Այս միտքն էր քարոզում Արծրունին հրապարակախոսությամբ, Պատկանյանը՝ յերգերով, այս նույն միտքն է, վոր պատկերացնում է Րաֆֆին՝ իր «Ջալալեդդին»-ով:

Բայց ի՞նչ հանգամանքներում պատկերացնել ապստամբութիւնը և ի՞նչպես ապստամբներին: Ահա այս մտորումների մեջ

*) См В. М. Фриче. - Очерки по истории Западно-европейской лит. (к 89—97): 5-й фр. франц меринг-мировая лит. и пролетариат (к 49—55)

ե, վոր Բաֆֆիի հայացքը հանգչում է Պոհեմյան անտառների համբավալոր «Ալադակի», փորձված «հեղափոխականի» վրա: Կարլ Մոորը համարվում է համապատասխան անձը հայ բուրժուազիայի իդեալների իրականացման համար, և նա հրավիրվում է հայաստան՝ գործելու:

Բայց Կարլ Մոորն աշտ պիտ գործե մի յերկրում, ուր թեպետև սոցիալական պայմաններն ընդհանուր առմամբ նման են գերմանականին, աշուտամենայնիվ կան և պայմաններ, վորոնք մասնավոր են, զուտ տեղական բնույթ են կրում:—Այնտեղ հարստահարիչները «հարուստ կալվածատերերը», «պարոնները», «կոմսերը» և «վոսկեճամուկ փուճ կենդանիներն էյին», իսկ այստեղ իբր աղալիսին մատնանշվում են քյուրդ զանազան ցեղերն ու ցեղապետները: Այնտեղ նրա կռիվն աշալիսով տեղի պիտի ունենար դասակարգային հողի վրա, իսկ այստեղ՝ աղգայնական հողի վրա: Նրա կռիվ այս բնույթից է առաջանում ահա գործողության այն մասնավոր տարբերությունը, վոր մենք պիտ տեսնենք «Ալադակներ»-ի և «Ջալալեդդին»-ի միջև, կռիվ այս բնույթի հետևիանքով է, վոր համեմատաբար լայն, համամարդկային հորիզոններ յերազող Կարլի մտքի սահմանները նեղանում են և նա դառնում է հայ բուրժուազիայի դադափարախոսությունը հետապնշող աղգայնական Սարհատը:

Ա.

«Ջալալեդդին»-ի Ա. գլուխը նկարագրում է համանուն հերոսի բանակատեղին՝ արչավանքից անմիջապես առաջ: Բ. և Գ. գլուխներում, խոշարա ձորի յեղքին, հայտնվում է մի յերիտասարդ, վորը վերադառնում է Վանից և վորը զարմանում է՝ տեսնելով քրդերի գործած ավերների հետքերը հայ գլուղերի վրա: Նա շարունակում է իր ճանապարհը նույնիսկ գիշերը: Մթության մեջ լսում է սարսափի և հուսահատության արտահայտություններ հայ բարբառով. տեսնում է վերավոր ամուսիններին—Այրը գրկել է նորածին դավալին, հետևում է կինը, վորի ձեռքից բռնած՝ քայլում է մի փոքրիկ աղջիկ: Յերիտասարդն անկարելից է այս բոլորին, նա անընդհատ գեմում է դեպի առաջ:

Ո՞վ է այս խորհրդավոր անցորդը:

Մեր աճող հետաքրքրության վերջապես գոհացում է տրվում նույն Գ. գլխի վերջին մասում, այսպես. «Հանգամանքները ձգել էյին նրան մի այնպիսի վիճակի մեջ, վոր ինքը հակամայից դարձել էր դայլ, դայլի բոլոր անդթությամբ: Մանկական հասակում ընտանիքը հալածեց նրան, նա արտաքսվեցավ հայրենական տնից, վորպես անառակ վորդի, իր համադդի հասարակության մեջ նույնպես նա ընդունելություն չգտավ, ամեն մարդ սկսեց խոշել նրանից՝ վորպես ժանտախտից: Այնուհետև մնում էր նրան անձնատուր լինել դեպքերի բերմունքին, և նա դարձավ մի արկածախնդիր թափառական, իսկ վերջը՝ մի անդուլթ ալադակ, վոր ուխտել էր պատթել մարդկանց, վորովհետև մարդիկ պատժեցին նրան»:

Ջարմանքը պաշարում է մեղ—արդյո՞ք մի ծանոթ կենսադրություն չէր մեր կարդացածը. ո՞վ է իսկապես այս յերիտասարդը: Յեվ ահա, նման վորոնումների պահուն՝ հանկարծ մեր յերեակայության մեջ պայծառանում է Կարլ Մոորի պատկերը: Վո՞րքան նման են այս յերկուսն իրարու: Կարլն է, նախ՝ իբր անառակ վորդի՝ հալածվում հայրենական տնից և իբր վնասակար տարր արտաքսվում հասարակության միջավայրից: Ասպ ահա—

նատես ենք լինում, թե ինչպես դեպքերի այս բերձունքը նրան դարձնում է թափառական, ի վերջո՝ ավազակ, վոր պատժում է մարդկանց, վրեժ լուծելով իր դեմ գործված անարդարությունը: Արդարև, վիճակների վորպիսի՝ նմանություն, պատահական նմանություն, անշուշտ, մտածում ենք:

Բայց հնարավոր է յերկու ճակատագրերների այս աստիճանի նմանություն պատահականությունը: Այնուամենայնիվ նման հան- պատրաստի յեղրակացությունից լիովին դոճացում չենք գտնում, և մեր լարված հետաքրքրությունը գլխում է նոր վորոնումների:

Յերիտասարդի կենսագրական այդ հատվածն ուրվագիծն է Կարլ Մոորի ամբողջ կյանքի, ներկայացված «Ավազակներ»-ի մեջ: Բայց չկա՞ այստեղ այդ կյանքի մասին վիճարկություններ, վորոնք իրենց արտահայտությամբ ևս հիշյալ ընդհանուր նմա- նություն ընույթը ճշտող ապացույց հանդիսանան: Յեւ ահա մեր ուշադրությունը կենտրոնանում է Կարլի գործունեությունից այն ծրագրի վրա, վոր գծում է հերոսն ինքը՝ ավազակային խմբի հրամանատարությունն ստանձնելու առթիվ: «Ո՞վ ներշնչեց քեզ այդ միտքը, լսիր, աղա, այո՛, յեկեք ավազակ դառնանք... ավազակ և մարդասպան... Հոգիս գործի ծարավի յե, չունչս ազատության, մարդասպան, ավազակ... Մարդիկ թաքցրին ինձ- նից մարդկությունը, յես մարդկություն եյի հրավեր կարդում, ուրեմն հեռի ինձնից կարեկցություն և մարդկային դիմություն: Այսուհետև վոչ հայր ունիմ և վոչ սեր, արյունն ու մահը թոյ գոռացնել տան ինձ ամեն բան»:

Այստեղ Կարլը չի տալիս յերիտասարդի մասին հիշատակված հալածական ճակատագրի պատկերը, այլ ճակատագրին հաջորդող ավազակային կյանքի ծրագրերը, մի ծրագրի՝ վորի համաձայն մեր յերիտասարդն ապրել և գործել է գրեթե տառայի ճշտու- թյամբ: Կարլն ասում է. «Յեկեք ավազակ դառնանք, ավազակ և մարդասպան... մարդիկ թաքցրին ինձնից մարդկությունը... Ու- րեմն հեռի ինձնից կարեկցություն և մարդկային դիմություն»: Իսկ յերիտասարդը դարձել է «գայլը գայլի բոլոր անդիմությունը, արկածախնդիր թափառական, մի անդուլտ ավազակ» և «ուխտել է պատժել մարդկանց, վորովհետև մարդիկ պատժեցին նրան»: Ու- րեմն հերոսներից մեկն ուղղում է վրեժխնդիր լինել մարդկանց, իսկ մյուսն արդեն վրեժխնդիր է յեղել.— ի՞նչպես, — ավազակու- թյամբ, անդիմությունը և մարդասպանությունը: — Ինչո՞ւ, — վո- րովհետև մարդիկ թաքցրել են նրանցից մարդկությունը, կամ

նույն իմաստի ավելի պարզ արտահայտությամբ՝ վորովհետև մարդիկ պատժել են նրանց: — Բայց ի՞նչ պատիժ է, վոր հերոս- ներին մղել է այդ հուսահատական քայլին: Յերիտասարդի կեն- սագրականն այդ մասին տվեց շատ վորոչ պատասխան — մանկա- կան հասակում ընտանիքը հալածել է նրան, նա արտաքսվել է հայրենական տնից, վորպես անառակ վորդի, իր համագրի հասա- րակություն մեջ նույնպես ընդունելություն չի գտել, ամեն մարդ սկսել է խորչել նրանից վորպես ժանտախտից: Բայց սա արդեն նկարագրությունն է Կարլին ավազակության և մարդասպանու- թյան մղող հալածական կյանքի, վորը ներկայացված է «Ավազակ- ներ»-ի Ա. արարում և վորը թեպետև նրա ներկա ծրագրի մեջ հանգամանորեն ներկայացված չէ, համենայն դեպս «Մարդիկ թաքցրին ինձնից մարդկությունը» բողոքը շատ վորոչ ակնարկ է հենց այդ կյանքին: Մի քանի տող հետո այդ ակնարկն ավելի ևս պայծառանում է. «Այսուհետև վոչ հայր ունեմ և վոչ սեր, ա- րյունն ու մահը թոյ գոռացնել տան ինձ ամեն բան»: Վերջապես չի կարող ուշադրությունից վրիպել, վոր Կարլն իր ավազակային կյանքի մեջ անգամ միշտ տանջվում է իր այդ հալածական կյան- քի վշտով: «Համայն աշխարհ մի ընտանիք, յես միայն մերժ- ված, յես միայն աքսորված եմ արդարների դասակարգից... յես միայն վորդի կոչվելու անարժան... հալիտյան զուրկ մտերիմ բարեկամի համբույրից... Ավազակներով պաշարված, իժերով չըջապատված...»:

Պարզ է, մենք նկատում ենք ընտանիքից և հասարակությու- նից հալածական, ավազակության գիրկը նետվող յերկու ճակա- տագրերների վոչ միայն ընդհանուր գծերի կատարյալ նույնու- թյուն, այլև այդ ճակատագրիների պատկերացման ձևերի բացա- հայտ նմանություն:

Բայց դեռ խուսափենք վորևէ հապճեպ յեղրակացությունից և շարունակենք կարդալ յերիտասարդի կենսագրականը: «Վոր- պես ավազակ, նա դարձյալ մնաց միշտ ազնիվ: Նա չկորցրեց իր սույուծի վեհությունը, վոր չի սիրում հարձակվել տկար կամ վատուժ կենդանիների վրա, վոր իր վորսածի մեծ մասը թողնում է մանր գաղաններին ուտելու համար...»: Բայց մենք կարդում ենք դարձյալ Կարլի կենսագրությունը: Ահա՛ թե ի՞նչ է պատ- մում նրա մասին Ռացմանը. «Առանց կատակի... նա սպանում է, բայց վոչ թե մեղ նման կողոպտելու նպատակով, արծաթը ընտել գլին չունի նրա աչքերին, թեև կարող է տոպրակներով հավաքել,

և մինչև անգամ ավարի յերրորդ մասը, վոր իրավամբ պատկա-
նում է միայն իրեն, բաժանում է վորքերին և կամ վճարում ըն-
դունակ տղայոց ուսման համար: Ռացմանի հավաստիացումների
համաձայն՝ նա պատժում է սովորաբար «ճորտերի կաշին հանող
հարուստ կալվածատերերին», որենքը նենդող և արծաթով արդա-
բության աչքերը ջրող «վոսկեճամուկ փուճ կենդանիներին», «պա-
րոններին»: Նկարագրում է նրա հարձակումը մի «հարուստ կոմսի»
վրա. «Ո՞ւր են փողերդ, ցած կենդանի, գոռաց պետը, և կոմսն
ընկավ... Յես անելիքս պրծա,—կոչեց պետը, «կողոպտելը ձեր
բանն է, այսպես ասաց հպարտ—հպարտ և մեղինից հեռանալով՝
անհետացավ անտառում:

Յերկու հերոսներն էլ վոչ միայն սովորական ավադակներ
չեն, այլ, վոր գլխավորն է, ներկայացված են ավադակին անսո-
վոր նույն հատկություններով: Յեթե յերիտասարդի կենսագրա-
կանը վկայում է, թե նա իբր ավադակ յեղել է միշտ «աղնիվ»,
ապա այդպիսով վորակում է տրված ավադակ Կարլի արարքնե-
րին անշուշտ: Չե՞ վոր նա կողոպտելու նպատակով չի սպանում,
արծաթը բնավ զին չունի նրա աչքերին, և ավարից իրեն բաժին
ընկած մասը հատկացնում է վորքերին և ուսման կարոտ ընդու-
նակ տղայոց—Աղնիվ արարքներ, արդարե: Յեթե նա չի կորց-
րել «Իր առյուծի վեհությունը» և, «Չի սիրում հարձակվել տկար
կամ վատուժ կենդանիների վրա», ապա պարոններին, կոմսերին,
վոսկեճամուկ փուճ կենդանիների և նման մեծամեծներին վրա մի-
այն հարձակվելու նախասիրությունն ստեղծում է և՛ առյուծի
պատկերը, և՛ տկար կամ վատուժ կենդանիների վրա չհարձակ-
վելու վեհանձն դադարարը: Յեթե նա իբր առյուծ «Իր վորսածի
մեծ մասը թողնում է մանր դադաններին ուտելու համար», ապա
ճիշտ նույն առյուծային վերաբերմունքն է հայտնաբերում և՛
Կարլը: Կոմսին վորսալուց հետո՝ դիմում է «Մանր դադաններին»
—«Յես անելիքս պրծա... կողոպտելը ձեր բանն է»: Այսպես ասաց
հպարտ—հպարտ, և մեղինից հեռանալով՝ անհետացավ անտառում»: Պարզ
է, ուրեմն, Կարլի հատկությունները, ապացույցներով ար-
տահայտություն գտած, ստանում են վորակում և առանց հիմ-
նավորման՝ արձանագրվում են յերիտասարդի անվան:

Կենսագրականը շարունակում է. «Ամբողջ տասը տարի հայ-
րենիքից հեռացած այդ թշվառականը կրկին վերադարձավ այն-
տեղ, յերբ լսեց նրա վտանգը... Նա յեկավ փրկելու մի գեղեցիկ
արարած, վորին միայն սիրում էր, և վորը միայն էր ամբողջ

աշխարհի մեջ, վոր սիրում էր այն մարդուն, վորին բոլորն ա-
տում էին»: Ապագային դարձյալ անդրադառնալով այդ խնդրին՝
նա ինքը հետևյալն է բացատրում. «Ինձ քաջեց զեպի հայրենիքը
մի սիրտ, վորը սիրում էր ինձ: Յես յեկա նրան աղատելու: Հո-
րից, մորից և աղբականներից անարգված վորդուն սիրում էր նա:
Նա սիրում էր ավադակին, վորից դժոխքը սարսափում է, նա սի-
րում էր յեղեռնագործին, վորին հրեշտակները և սատանաներն
ատում են. յես յեկա նրան փրկելու»:

Ահա և Կարլը.—ոտարության մեջ յերկար թափառումներից
հետո՝ նույնպես վերադառնում է հայրենիք. զեպի իր լքված նշա-
նածը, և ծառայալ, իբր անցորդ, նրա հետ ունեցած խոսակցու-
թյան ընթացքին պարզվում է, վոր այս բոլորի ատելության ա-
ռարկան նույնպես միայն նրա սրտումը տեղ ունի: «Ոհ, նա մի
թշվառ աղջիկ է, մի կորած մարդու յե տվել իր սերը... թշվառ,
վորովհետեւ ինձ սիրում է. ի՞նչ կասեր նա, յեթե իմանար, վոր
յես սրիկա յեմ»: Ամալիան նույնպես բնորոշում է իրենց սիր-
ընույթը. «Մարդասպան, սրիկա... յես չեմ կարող թողնել քեզ,
ո՛վ իմ հրեշտակ, իմ միակս, իմ անբաժանելիս»: Հետևապես,
յերիտասարդը՝ ձեռք է առել մի ճանապարհ, վորով ընթացել և
Կրալը, և դիմում է զեպի մի նպատակ, վորը յեղել է և՛ Կարլի
նպատակը, այսինքն՝ զեպի մի սեր, վորն իր ընույթով Կարլի
սերն է:

Ահա և վերջավորությունն այդ ուշադրավ կենսագրականի.
«Բոլոր աշխարհի մեջ հանգստություն, դադար, և իր գլուխը
դնելու մի անկյուն չունեցող անբախտն ուներ մի կնոջ ջերմ
սիրտ, ուր ապրում էր նա, չնչում էր և այնտեղ մոռանում իր
կյանքի դառնությունները, թեև տասը տարուց ավելի յեր, վոր
չեր տեսել նրան»: Իսկ Ամալիան ծառայած Կարլին պատմում է իր
հեռավոր սիրականի մասին. «Նավարկում է արևմտյն ծովերի
վրա, Ամալիայի սերն ուղեկցում է նրան, թափառում է ամայի և
աղատ դաշտերում... և խորշակահար ավաղը Ամալիայի սիրով
դալար է դառնում նրա վտանգի տակ: Միջոցի արեղակը նրա
գլուխն այրում է, փոթորկալի կարկուտը նրա քունքերը հարվա-
ծում, բայց Ամալիայի սերն ուրորում է նրան մրրիկների մեջ ան-
դամ»:

Յերկու հատվածներումն էլ ներկայացվում է սիրո սփոփո-
ղող հատկությունը փորձանքների յենթակա թափառական սիրական-
ների վրա: Յեթե յերիտասարդը նկարագրվում է իբր ամբողջ աշ-
խարհի մեջ հանգստություն, դադար և իր գլուխը դնելու մի ան-

կյուն չունեցող անբազդը, այդպիսով առանց պատկերների, իբր բովանդակությունը, արտահայտվում է ալեամբ ծովերի, ամայի և ազատ դաշտերի, խորշակահար ավազի, միջուրեյի արեգակի և փոթորկալի կարկուտի պատճառած տանջանքներին յենթարկված թափառական Կարլի ճակատագիրը: Յեթե յերկտասարդն աջ վիճակի մեջ յերջանիկ և, վոր ունի մի կնոջ ջերմ սիրտ, ուր ապրում եր նա, շնչում եր, այդպիսով փորձ ե կատարվել համապատասխան պատկերավոր արտահայտություն փոխանցել նրան Կարլի յերջանկության մասին վկայող այն պատկերավոր արտահայտությունը, թե «Ամալիայի սերն ուղեկցում եր նրան... որում եր մրրիկները մեջ անգամ»:

Այժմ, արդեն, մենք լավ ենք ճանաչում այդ յերկտասարդին, վորը թեպետ իբր հայ, ինչպես ինքն և վկայում, տասը տարի շարունակ չըջել և հայկական միջավայրում և գործել և հայություն դատի համար, բայց այժմ պարզվում է, վոր նա 18-րդ դարու գերմանական Sturm und Drang -ի հարազատ արտահայտիչ նշանավոր հրոսպետ Կարլ Մոորն և, վորն իր ծնունդից ուղիղ հարյուր տարի հետո փոխադրվել և Հայաստան և կրկնել և իր կյանքի վորոշ մասը՝ ծաղկած՝ իբր հայ և ինչպես շուտով պիտ պարզվի Սարխատ անունով: Չարմանքը պաշարում է մեզ մի՞թե Սարհատը Կարլ Մոորն և, այն Սարհատը, վոր վախճան տարի շարունակ անդիմադրելի ուժով ազդել և հայ իրականություն վրա, վորի գործունեությունը լայն ուղիներ է գծել հայ բուրժուական դադարախախտության և քաղաքական գործունեություն համար**, վորի կյանքի պատմությունը, ըստ մի սրտիկա նկատողության, ունեցել է այդ պատմության հեղինակի և հայ ազգայնական քաղաքական կուսակցությունների համար այն նշանակությունը, ինչ նշանակություն վոր ունեցել է «Կոմունիստական Մանիֆեստը» Կարլ Մարքսի և մարքսիստների ապագա գրական և քաղաքական գործունեություն համար: Յեվ վորովհետև, ինչպես մեր համեմատությունը ցույց տվեց, ճիշտ այդպես և,

*) Յերկտասարդի յերջանկությունն արտահայտող այդ ձևի փորձը համեմատյան դեպս ձախավոր արդյունք է տվել: Յեթե-Ամալիայի սերն ուղեկցում է Կարլին, նշանակում է Ամալիան նրա սրտումն է. նա սերումն է. իսկ յեթե յերկտասարդն առանց մի կնոջ ջերմ սիրտ, ուր ապրում եր նա և շնչում եր՝ նշանակում է սերն եր ուղեկցում կնոջ, հետևապես կինն և սերողը, վորով յերջանկացողի բախտն էր, հակառակ ցանկություն, նրան է բոժին ընկել:

**) Սուրբաթյան.—Հայ գրականություն. հատ. 1 1926 թ. էջ 164-65-169

ապա ուրեմն մենք պարտավոր ենք հետևել և՛ նրա սկսած ներկա ճանապարհորդության հաջորդ ընթացքին, պետք է տեսնենք, թե Սարհատը հաջորդիվ արդյո՞ք միալու յե իբր Կարլ Մոոր, թե՛ ինքնուրույն ուղիով և ընթանալու: Այս խնդրի հետադրման պարտավորեցնում է մեզ հայոց քաղաքակրթության պատմությունը, վորովհետև նրա հետագա գործունեությունը նոր մեկնաբանությունից, նոր մեկնություն պիտի ստանա ինչպես Բաֆֆի ստեղծագործական—դադարախախտական դարգացումը, նույնպես և ծագողական—դադարախախտության պատմությունը, գրականության հայոց դադարախախտության պատմությունը, գրականության պատմությունը, վորոշ հավով և՛ քաղաքական պատմությունը:

Բ.

«Ավաղակներ»-ի III արարի վերջում, նորեկ ավաղակ Կուսնակուարկածալից սիրո նկարագրությունը, լուսնիվում է ոտաբություն մեջ թափառող Կարլի սերը դեպի իր նշանածը: Նա իսկույն հրաման է արձակում ճանապարհ ընկնել դեպի Ֆրանկոնիա, աշնտեղ և գտնվում իր հայրական դղյակը, ուր ապրում է և՛ Ամալիան:

Մենք տեսանք, թե ինչպես Սարհատի գործունեությունն սկսվում է Կարլի հենց այս յեղակետից. թե ինչպես նա ոտաբությունից նույնպես վերադառնում է հայրենիք, նույնպես փնտռելու իր նշանածին — Ասլիին:

«Ավաղակներ»-ի IV արարի հենց սկզբում Կարլն արդեն հայրենիքումն է, կանգնած է իր հայրենի—Մոորերի դղյակի առջև: Չարթնող մանկության հուշերն իբր ավիքներ կոծում են նրա հոգին և հաջորդում միմյանց: Նախ՝ վորջուցում է բնությունը և ապա հարում է. «Տես, ահա գավթում ծիծեռնակի բույնը, ահա պարտեղի դռնակը... և ցանկապատի անկյունը, ուր ծաղրում է իր յերգչին... Ահավասիկ այն հովիտը, ուր դու, Աղեքսանդր դյուցազնդ, ի մարտ եյիր վարում քաջերիդ Սրբեայի մոտ, և նրան կից այն դաշարուն բլուրը, ուստի դահավթ գլորեցիր պարսից զորքի մարդպանին... Մանուկ հասակիս վրակի որերը նորից են արթնանում յեղկելիս հուզու մեջ... Այն ժամանակ դու յերջանիկ եյիր, այո՛, գվարթ, իսկ այժմ... ահա բոլոր հույսերդ ի չիք դարձան... Չար թշնամին ծուռ նայեց վրադ»:

«Ձալալեղին»-ի Դ. գլխում նկարագրվում է, թե ինչպես Սարհատը, ուշք չդարձնելով ճանապարհի վրա վառվող հայկական դյուղերին, վերջապես, ահա, համում է Յերասան դյուղը և կանգ

ե առնում հայրենի հրդեհված տան առջև. «Այս տնակի մեջ անցել եր նրա մանկությունը, այստեղ եյին բնակվում նրա ծնողքը, քույրերը և յեղբայրները, վորոնք այժմ չկային... Ահա այս դուրդի վրա շատ անգամ նստում եր իր ծերունի հայրը... Ահա այս վերմակի տակ շատ անգամ քնել եր ինքը... Ահա այս տաշտի մեջ խմոր եր հունցում իր մայրը... Ահա այս մեծ թասը, վորի մեջ իր քույրը կթում եր վոչխարները... Մի խոսքով նրանց ամեն մեկը զարթեցնում եր իր մեջ հին հիշատակներ...»: Այսպիսով, Կարլն ու Սարհատը վոչ միայն ունին նույն արտաքին վիճակը, այլև նույն հոգեկան բովանդակությունը.—ի տես մանկության որբանի՝ նույն ելկիկական զգացումն է, վոր լեցվում է նրանց սիրտը: Թեպետև, համաձայն գերմանական դոկտրինի և հայկական խրճիթի տարբերության, նրանց մանկության հուշերը տարբեր առարկաների հետ են կապված, բայց ակներև է, վոր նրանց հաջորդական հիշատակումը կատարվում է բացահայտ հետևողականությամբ ցուցադրող նման վոճով. «...Ահա դավթում ծիծեռնակի բույնը, ահա պարտեզի դռնակը, ահա վասիկ հովիտը, այն դալարուն բլուրը և այլն» և կամ «Ահա այս դուրդի վրա... Ահա այս վերմակի տակ... Ահա այս տաշտի մեջ... Ահա այս մեծ թասը և այլն»:

Կարլը ներս է մտնում դոկտի և կանգ է առնում հոր պատկերի առջև: Դանիելը մեղ հավաստացնում է՝ «Թե նա իր աչքերը սըրբում եր»: Իսկ Սարհատի հայրենի տան վիճակը և վոչնչացող ծնողաց, քույրերի և յեղբայրների մտաբերումը քամեցին «Նրա աչքերից մի քանի կաթիլ արտասուենք, վորոնք գլորվեցան դուռնաթափ յերեսի վրա»:

Կարլը վերադառնում է դեպի իր խումբը, վորն անտառում է տեղավորված: Այստեղ նա քայլերն ուղղում է դեպի քայքայված դոկտից լավող մրմունջները և փոսի միջից դուրս է բերում մահվան դատապարտված իր հորը: Սարհատը շարունակելով ճանապարհը, իրենց գլուկից քիչ հեռու մահվան դատապարտվածներին խուլ մրմունջ է լսում, դնում է այդ ուղղությամբ և դառնում է իր մահամեծ հորն ու գրկում նրա գլուխը:

Ծերունի Մորը կարծում է, թե Ֆրանց վորդին է խոսակիցը. նա վստահ է, թե այժմ պիտի սպանվի, վորով վերջ պիտի դառնի իր տանջանքները, այդ պատճառով բացականչում է. «Փառք քեզ, աստված, փրկության ժամս հասավ»: Սարհատի հայրը, սակայն, ճանաչում է իր վորդուն, թեպետև տարբեր իմաստով, բայց ար-

ձակում է նույն բացականչությունը. «Հիմա, տեր, առ հոգիս, վորովհետև մեռնում եմ վորդուս գրկի մեջ»:

Ծերունի Մորը, ի վերջո, յերբ այնպես է համոզվում, վոր իր ձեռքերը սեղմողը վոչ թե Ֆրանցը, այլ մի ոտար մարդ է, հայտնում է հետևյալ ցանկությունն ու վիշտը. «Վո՛հ, յերանի թե սա լինի Կարլուս աշը... Չունենալ վոչ մի վորդի, վոր աչքերս փակեի»: Իսկ Սարհատի հայրը հաստատ գիտենալով, վոր իրեն գրկողը վորդին է, նախորդի ցանկությունն արտահայտում է իրականության իմաստով. «Տասը տարի կորած վորդիս, այժմ կը փակե հոր աչքերը»:

Ծերունի Մորը ձեռքը դնում է Կարլի գլխին և որհնում է նրան. «Վորչա՛սի վոր գթասեր ես, այնքան ել յերջանիկ լինիս»: Սարհատի հայրը «Սր թույլ ձեռքերով բարձրացրեց այն սիրելի գլուխը և ասաց. «Սարհատ, աննման Սարհատ, թող որհնեմ քեզ, հետո մեռնեմ»:

Այս տարրերնակ հանդիպման պահուն թե՛ Կարլը և թե՛ Սարհատն ունենում են իրենց մահամեծ հայրերի հետ յերկար խոսակցություն, վորը վերաբերում է, ընդհանուր առմամբ, չարիքի վերլուծմանը, մի չարիք, վորի հեղինակն այնտեղ ներկա դեպքում Ֆրանցն է, իսկ այստեղ նրան հակադրված են քյուրդերը:

Բայց Սարհատի և հոր հանդիպումն այսպիսի ացտաքին պարագաներով է միայն հետևողություն Կարլի և հոր հանդիպման: Չարիքի վերլուծման համար նրանց խոսակցության նյութ է մատակարարում այժմ վոչ թե Կարլի, այլ հենց Ֆրանցի այն մտքերը, վոր նա «Ավաղակներ»-ի I արարում արտահայտում է իր հորը, նրա սերը Կարլի նկատմամբ չեղճացնելու համար, և այն համբավաբար մենախոսության մեջ մանավանդ, ուր պարզում է իր կենսափոխությունը և հիմնավորում իր արարքները: Ահա այս մտքերն են, վորոնք կազմել են Սարհատի դործունեության գաղափարական հիմունքը, վորոնք հետո միացել են Դալի Բաբայի և Քիթթար-Դալիսի մտքերին և կազմել են «Ջալալեդդին»-ի ընդհանուր գաղափարախոսական կառուցվածքը:

Ֆրանցն իր հոր ներկայացնում է Կարլի մանկության բնութագրերը. «Մի՛թե յես չեյի դուշակած այս ամենը, յերբ նա դեռ մանուկ դուրով ընկնում եր աղջիկների հետևից, քաբը եր դալիս սարերում ու դաշտերում փողոցի անկարգ ու զաղիր տղայոց հետ, փախում եր յեկեղեցու տեղից, ինչպես վոր հանցավորը բանտից և ասաջին իսկ մուրացկանի դտակը նետում եր ձեզնից խրած

փողերը: Մինչդեռ մենք տանը նստած ճգնում ելինք մեր հողին փրկել բարեպաշտ աղոթքները և սուրբ դոքեր կարգալուս... Մի՞թե գուշակած չեյի այս բոլորը, քանի վոր նա ավելի ակտիվում եր կարգալ Հուլիոս Կեսարի, Մեծն Աղեքսանդրի և մյուս խափարսյին հեթանոսների արկածները, քան թե թուրիա ապաշխարողի վարքը...»:

Ինչպես մենք տեսանք, Սարգստի հայրը ցանկութուն հայտնեց նախ՝ որհնել վորդուն, հետո մեռնել, բայց ստացած պատասխանից պարզվում է, վոր վորդին որհնութուն լսելու ամենին ցանկութուն չունի: Հայտնելով, վոր հայրենիքից հեռանալու պատճառը հայրն ինքն է յեղել, շարունակում է. «Յես անառակ վորդի չեյի, յես փչացնող և արեցող չեյի, յես միայն սիրում եյի զենքեր, սիրում եյի ձի, սիրում եյի վորսալ: Իմ զվարճութունները համեստ եյին: Իսկ այդ բոլորն ատում եյիր դու: Ինձ դու ձգեցիր վանքը և կամենում եյիր ինձանից ճգնավոր, աղոթող պատրաստել: Այնտեղից յես փախա»:

Փրանցի հարուցած մեղադրանքները սրտառու յեղան, վոր Կարլն ընդմիշտ հեռացվի հայրենական տնից. այժմ պարզվում է, վոր ճիշտ նույն մեղադրանքներն են, վորոնք պատճառ են յեղել և Սարգստի հեռացման հայրական տնից: Սարգստն այժմ տալիս է Կարլի դեմ, հետևապես և՛ իր դեմ ուղղված մեղադրանքների բացատրութունը միայն, առանց նրանց հակառակ հանվան հիշատակելու:— Այսպես—Փրանցն ասել եր, թե Կարլը մանուկ ժամանակ աղջիկների հետևից քարչ եր գալիս: Սարգստն արդարանում է այդ զրպարտության դեմ—«Յես անառակ վորդի չեյի»:

Փրանցը շարունակում է՝ թե նա փողոցի դաղիք տղայոց հետ սարերում և դաշտերում է թափառում. Սարգստը բացատրում է՝ թե դա անմեղ նպատակի համար է յեղել, նա սիրել է վորսալ, սիրել է ձի, սիրել է հրացան: Փրանցը հարում է՝ թե Կարլը հորից խլած զրամը նետում է մուրացկանների գրգռանք: Սարգստը դարձյալ արդարանում է, թե նա փչացնող չէ: Իսկ ինչ վերաբերում է Փրանցի հիշատակած այն վրաստին, թե Կարլը փախչում եր յեկեղեցու տեսքից, ինչպես հանցավորը բանտից, Սարգստը խոստովանում է իր արարքը և այդ առթիվ տալիս է հետևյալ բացատրութունը. «Դու ինձ ձգեցիր վանքը և կամենում եյիր ինձանից ճգնավոր, աղոթող պատրաստել, այնտեղից յես փախա»: Ուրեմն—ինչպես Սարգստի նախորդ կենսագրական հատվածում Կարլի արարքները սոսկ վորակում ստացան և վերադր-

վեցին Սարգստին, նույնը կատարվեցավ և այժմ—Սարգստը չհիշատակեց Կարլի արարքները, այլ նրանց վորակեց միայն և իրեն վերադրված հայտարարեց:

Փրանցը հոր հետ ունեցած այս խոսակցությունից անմիջապես հետո արտասանում է իր մենախոսությունը, սակայն նախքան այդ մենախոսության և նրա հետևողությամբ Սարգստի արտահայտած մտքերի համեմատության անցնելը, պարզենք նրանց ընդհանուր բնույթը: Փրանցի մենախոսության մեջ արտահայտություն է դառել լուսավորության դարու մատերիալիստական աշխարհայեցողության մտորումները, իսկ Սարգստի մտքերի մեջ արտահայտություն է դառել հայ բուրժուական ինտելիգենցիայի մեջ մուտք գործած դարվինական սկզբունքները: Փրանցն իր այդ աշխարհայեցողությամբ ուղում է բացատրել սոցիալական կյանքի փոխհարաբերությունները և նրա վրա կառուցած սոփիզմով և ցինիզմով հիմնավորել իր արարքները և հանգստացնել խիզ՞մ: Սարգստը մատերիալիստական ըմբռնումներին հակադրելով դարվինիզմը՝ գոյության կովի տեսությունն ընդունում է իր գիտական անառակելի հիմունք իր աղգայնական տենդենցներին և նրանով, սոցիալական հարաբերությունների փոխարեն, բացատրում է ազգությունների փոխհարաբերության խնդիրը և արդարացնում իր աղգայնական մտքերն ու արարքները քուրդերի հանդեպ: Բայց այս չափով միայն Սարգստն ու Կարլը տարբերվում են միմյանցից, նրանց հիմնական մտքերի դասավորման և արտահայտության ձևի մեջ այնուամենայնիվ աննշմար չի մնացել Կարլի ազդեցությունը Սարգստի վրա:—

Այսպես — Փրանցը բնության որենքների վրա կառուցված հետևյալ փիլիսոփայությունն է պարզում կյանքի մասին. — «Մերկ ու թշվառ ձգեց նա (բնությունը) մեզ այս անսահման ուղիկանոսի յեղեքը, վորի անունն է աշխարհ: Լողա, յեթե կարող ես լողալ, իսկ յեթե անկարող ես—տակն անցիր: Նա ինձ վռնիչ չտվավ, բայց ինձից է կախված դառնալ ի՞նչ և կամենամ... Պահանջը պահանջով, կիրքը կիրքով և ուժը ուժով է խորտակվում. իրավունքը միայն հաղթողինն է և մեր զորության սահմանն է մեր որենքը:

Փրանցի այս դադափարներին Սարգստը հակադրում է իրը, տարբեր առիթներում, տարբեր արտահայտությամբ:— Նախ՝ Պուլարա ձորից դուրս գալիս, յերբ արյունաթաթախ ընտանիքն ու դյուղերի վռնչացումն է տեսնում՝ դաշրանում է, թե ինչո՞ւ

Տես, Франц Меринг мировая лит. и пролетариат (Եջ 51):

Հայն անպատրաստ է կյանքի համար պայքար մղելու. այս դայ-
րուլթը նրան ատջնորդում է հետեւյալ խորհրդածության. «Ում
չէ հասկացել, կամ չի ուզում հասկանալ ապրելու պայմանները
կյանքի իրավունք չունի: Այս պայմաններն այնքան փոխվում են,
վորքան փոխվում են նրանց պահանջները,—յեւր հարկավոր է
խելք բանեցնել, խելքին դու տալու չէ, իսկ յեւր պետք է սուր,
մարդ պիտի պատրաստ ունենա նրան իր ձեռքում: Մարդկային
կյանքը ներկայացնում է մի սարսափելի կովի հանդիսարան, ու
վոր ընդգլխության շնորհ չունի, նա պիտի ընկնի, անհետանա,
վոջնչանա», նա մտածում էր, «Յերբ դառին վիճակվել է զայլ
հետ միասին կենցաղավարել, ինքն էլ պետք է աշխատի զայլ
ատամներ ունենալ, յեթ չի ցանկանում կառաղի զազանին կե-
րակուր դառնալ»:

«Զելու համար... կամ լավ դրված մի մուրհակ, վոր յերեմմս
անանիին անգամ պետք ե դալիա նեղ որին: Հիբավի շատ գգվելի
գլուտեր են սրանք, հիմարներին սանձելու և ումիկներին վոտի
տակ պահելու համար, վորպեսդի խելոքներն ավելի լավ կյանք
վարեն... կատակը թողնենք, շատ ճարպիկ գլուտեր են սրանք...»

«Քրտովիլականներ»։ Որինակ՝ «Մենք հայեր ենք, մեր գլուխը պետք է միշտ ցած ծռած լինի, մեր լեզուն միշտ մունջ պետք է լինի և մեր ձեռքը պետք է, վոր բարձրանա ոտարի դիտի վրա։ Յեւ կամ՝ աստված կա, նրա կարգադրության պետք է համբերել։ Բայց մինչ Սարհատն աշապես իբր «հիմար» սանձվել և և կամ իբր «ուսմիկ» վոտի տակ և պահվել, նույնքան «թեւորք» քյուրդերը նրան աւելի հաճախ են ծեծել, հայհոյել և ունեցած չունեցածը հափշտակել, աշխնքն՝ ի հաշիվ Սարհատի ավելի լավ կյանք վարել։

Ֆրանցը համոզում է ծերունի հորը՝ ընտանեկան հարկից ընդմիշտ արտաքսելու Կարլին, վորը «Վոտնակոս և անում անառակ հեշտության մեկ վայրկյանի մեջ իր պապերի արդեն յոթը դաբանիք պահված համբալին ու հոչակը»։ Ծերունին համաձայնվում է. «Յես նրան կը գրեմ, վոր ձեռքս նրանից հետ եմ քաշում, վոր ալիս արջիս չեքնա»։

Սարհատը չարունակելով իր դանդաղը՝ հարադատորեն ներկայացնում է նույն հարաբերությունը, առանց խուսափելու նույնիսկ արտահայտության նման ձևերից. «Իսկ քո բարկության չափն անցավ. դու արտաքսելիք հոր տնից անառակ վորդուն, վոր իր պապերի սովորություններով չէր գնում, վոր ատում էր սարկական խոնարհությունը, վոր չէր սիրում իր հալածողի վոտքերը լիզել»։

Հորը հարցին՝ թե տնից արտաքսվելուց հետո ո՞ւր գնաց նա և ի՞նչ կատարեց. Սարհատը պատասխանում է մի բացատրական ճապող քարոզով, վորն ավելորդ անգամ կառուցված է սղահանջով՝ պահանջը, ուժով, ուժը և կերքով՝ կերքը խորտակելու ընդհանուր սկզբունքի վրա. «Նա բացատրում է, թե դարձել է ավաղակ, վորովհետև ավաղակները, սպանողները, կոդալտողներն ավելի բախտավոր են, իսկ բարիները, վոչ ավաղակները թշվառներ են. յեղրակացնում է. «Չարի հետ պետք է չար լինել, բարիի հետ՝ բարի, այս է սղահանջում անարդար մարդկությունը»։ Նա անխիժստ է իր պապերին, վոր ալի ատող սկզբունքն անտեսելով, բոլորովին հակառակ մտքերով են անուցել նոր սերունդը. «Բարի լինել, հնազանդ լինել, համբերող լինել»։ Հայրն ի վերջո սաստում է վորդուն՝ մի՞թե նա յեկել է անեծքներ միայն թափելու։

Սարհատը բացատրում է, թե նա յեկել է վերկելու մի գեղեցիկ աղջկա, վորը միակն է, վոր սիրում է ավաղակին և այլն... Բայց այս բացատրության հետ մենք արդեն ծանոթացանք հերոսի կենսադրական հատվածի վերլուծման առթիվ։

Ապա հայրը, հոգևարքի վերջին լուսներին, դարձյալ դիմում է Կարլի մոտ ընկած ծերունի Մոորի ոգնության և կրկնում է նրա որհնությունը. «Դուն անիծիր, բայց յես որհնում եմ քեզ»։

Ծերունի Մոորը, հակառակ Ֆրանցից կրած ահալոր տանջանքներին, այնուամենայնիվ իր վերջին վայրկյանին, իբր հայր, ներողամիտ է դեպի նա. «Ներողություն լինի նրա պատիժը, իսկ վրեժս կրկնապատկված սեր»։

Իսկ Սարհատի հայրը, հակառակ վորդուց ներկայիս կրած տանջանքներին, դիմում է նույն հայրական ներողամտության. «Աստված, ներիր վորդուս» և ավանդում է իր շունչը։

Գ.

Կարլն իր հոր հանդիպելուց առաջ, IV՝ արարի սկզներում, Ամալիայի հետ ծաղայալ խոսելուց հետո, դղյակում հանդիպում է Դանիելին, Մոորերի հավատարիմ ծերունի ծառային։ Նա իր մանկության այս մոտերից դղյակում անցած դարձածի մասին քաղում է սպառիչ տեղեկություններ։

Սարհատը նույնպես հանդիպում է իրենց տան հավատարիմ ծառային, յերիտասարդ Մատոյին, բայց վոչ մահամեքձ հորը հանդիպելուց առաջ, այլ նրան թաղելուց անմիջապես հետո — վեպի Ե. հատվածում — այն ճանապարհին, վորով ընթանում է, Ասլիի բնակած գյուղը գնալու համար։ Սարհատն իր այս մտերիմից և խաղընկերից նույնպես քաղում է սպառիչ տեղեկություններ իրենց տանը և գյուղում կատարված բոլոր իրադարձությունների մասին։

Յերկու ծառաների և նրանց տերերի հանդիպման վայրկյանի մեջ կա այն միակ տարբերությունը, վոր Կարլն սկզբում իր անձը թաքցնել է վորձում, իսկ Սարհատն անմիջապահորեն հայտնվում է։ Դանիելն ամուր բռնելով անձանոթ ձեռքից Կարլի ձեռքերը և չոքելով նրա առջև՝ ուրախությունից չաղակրատում է. «Այո՛, ձեռքեք, ուրաքեք, լավ, լավ... բայց և այնպես իմ սիրելի պատվական տերն եք դուք... ինչ հիմար ավանակ եմ, վոր ձեզ իսկույն... ա՛խ, յերկնայից հայր, ուրեմն վերադարձա՞ք... ուրեմն դուք յեկա՞ք... ի՞նչ էջ եյի, վոր ձեզ տեսնելուս պես, նույն լուսեյին...»։

Մատոն փաթաթվելով Սարհատին և ջերմ համբույրներ սրվոնելով նրա աչտերին, կրկնում է Դանիելի խոսքերի իմաստը նույն

չաղակրատ փոճով. «Յերեկ իմ տերը չի ճանաչում իր ծառային, ... ա՛խ, փորքան հիմար եմ յես, Սարհատ... քիչ եր մնում, փոր չճանաչեցի քեզ...»:

Կարլը դեռ չի ուզում հայտնվել Դանիելին, իսկ սա շարունակում է. «Լավ է, լավ... ապա սպին չե՞ր հիշում...» և նույն չաղակրատությամբ շարունակում է նկարագրել հերոսի մանկութունից մի արկած, փորի հետևանքով ձեռքի վրա դոյացել և այդ սպին:

Մատոն ճանաչում է Սարհատին նույնպես սրա ապի ողնությամբ. «...Հենց փոր տեսա՝ մտա թփի յետևը, հրացանս ուղղեցի... հենց տրիկացնելու վրա եյի, մեկ էլ աչքս ընկավ ճակատիդ սպին, ինձ ու ինձ ասացի. դա աղան է»:

Դանիելը պատմում է անցած հիշատակելի դեպքերի մասին, թե ի՞նչպես նրան «աշխատ նոսրեղ» վրա նստեցրել և ման է ածել դաշտերում:

Մատոն հիշատակում է նույնպես իր տիրոջ ձիու մասին. «Քո քուռակն էլ տարան, Սարհատ, այն կապույտ քուռակը, մի տեսնեցիր ի՞նչ լավ ձի յեր դարձել... ուտացնում, չաղացնում եյի, մի որ աղան կգա, կնստի...»:

Կարլը վերջապես հայտնվում է Դանիելին և Ամալիայի մասին անմիջապես տեղեկություն և պահանջում. «Ասա, ի՞նչ է անում Ամալիան»: Դանիելը, արցունքն աչքերին, պատմում է իր «լուսահոգի» տիրոջ և Ամալիայի կրած զրկանքների մասին, և մերկացնում է, առհասարակ, Ֆրանցի բոլոր չարագործությունները:

Սարհատը նույնպես տեղեկություն և պահանջում յուրայինների մասին. «Դու ես ասա, Մատո, մի բան դիտե՞ս մերս, քույրերիս և յեղբորս մասին»: Մատոն, նույնպես հուզված, նկարագրում է նրա ընտանիքի անդամների և տեղական հայ աղաքանակչության կրած տառապանքները և մերկացնում է քրդերի բոլոր չարագործությունները:

Դանիելը, ի միջի այլոց, հիշեցնում է Կարլի դեռ անկատար մի խոստումը, մանկությունից մնացած. «Դանիել, ասացիք դուք, սպասիր, յերբ մեծանամ, Դանիել, այն ժամանակ իմ տնտեսը կը դառնա, ինձ հետ միասին կառք կնստես, այո՛, ասացի յես ծիծաղելով, յեթե ասոված առողջություն ու կյանք չնորհե և դուք չամաչեք ծերուկից, յես կը խնդրեմ պարզեկ ինձ դյուլի միջի փոքրիկ տունը, ա՛յտեղ մի քանի դույլ գինի կը գնեմ և ծախս կանեմ ծեր հասակիս»:

Կարլի այս խոստումը կատարել է այժմ Սարհատի հայրը Մատոյի նկատմամբ. «Դու չե՞ս իմանում, Սարհատ, յես ախա՜ հիմա կին ունեմ, մի յերեկոս յեկ ունեմ, մի սիրուն յերեկոս: Հայրդ (ասոված նրա հոգին լուսի բաժին անի) ինձ պսակեց, մի լավ աղջիկ բերեց և հարյուր փոխար էլ տվեց. ասում եր, Մատո, բավական է, ինչ փոր ծառայեցիր, դնա, դրանից հետո քեզ համար ապրիր, տուն ու տեղի տեր դարձիր, բայց յես... ասում եյի, չե, աղա, քո տան մեջ պետք է մեռնեմ, և քանի Սարհատը չի յեկել, յես քո մեծ փորդին կը լինեմ»: Կարլին հուզում են Դանիելի խոսքերը. «Փարվում է նրա վզին», հայտնելով, «Յես պատրաստ եմ կատարել, ինչ փոր խոստացել եմ... առ այս աշխատ ձիու փոխարեն, ագնիվ ձերունի... յես քեզ չեմ մոտացել»:

Նույնպես Սարհատի «սիրտը չդիմացավ այս խոսքերին, նա դրեց Մատոյին և ճակատիցը համբուրեց, ասելով՝ «Դարձյալ դու իմ յեղբայրը կը լինես, բարի Մատո, յես քեզանից չեմ բաժանվի...»:

Ծերունի Դանիելը Ֆրանցի դավադրությունների և փոճադործ դիտավորությունների վարադույրը բանալուց հետո՝ հեռանում է, թողնելով Կարլին մոռալ տրամադրություն մեջ: «Սարհատի լուսնից սթափվելով», նա արտասանում է իր դառնադույն մենախոսություններից մեկը: Նրա թույնն ուղղված է փորչափ Ֆրանցի «դիվային նենդություն, վատթար խարեյություն, փոճադործություն, նույնքան և իր հրեշտային հիմարություն դեմ: Չե՞ փոր նա կարող եր հոր առջև ծուրը չորել և ներողություն խնդրել, մի կաթիլ արցունք բավական եր, փոր նա յերջանիկ լինեք, միևնույն այժմ դարձել և մարդասպան, ավազակ»:

Մատոյի սոված տխուր տեղեկությունները, քրդերի գործած բարբարոսությունների մասին, Սարհատին ևս նետում են մոռալ տրամադրությունների գիրկը, բայց այս տրամադրության խոսացման և տրամահայտության համար ներկայացվում է հաջորդ 2. հատվածում հետևյալ դեպքը: Բրդական մի կարսովան և հայտնը վում հայ բազմաթիվ գերիներով, այսպիսով միջոց է ստեղծվում, փոր Մատոն հեռանա իր տիրաջից, իմանալու, թե այդ գերիները վա՛ր տեղից են բերվում և ու՛ր են տարվում: Մատոյի մեկնումից հետո՝ Սարհատը մի բարձր բլուրի վրա կանգնած գիտում է գոհերի անարդական վիճակը և ընթացք է տալիս Մատոյի տեղեկություններով արդեն իր հոգու վրա կուտակված Կարլյան շարունակություններին:

Այս դառնութիւնները հոտած են յերկու ուղղութեամբ, նախ՝ նույնպէս անարդարութեան, անդիտութեան, «նեռ»-ի դեմ: Այնտեղ չարիքի արմատը Թրանցն է, իսկ այստեղ քուրդ ավաղակները և ապա նմանապէս չարիքի զոհի դեմ: Այնտեղ զոհը Կարլն ինքն է, իսկ այստեղ՝ հայ ժողովուրդը: Բայց զոհերի դեմ «ուղղը» ված ձեզազրականները կառուցված են բոլորովին տարբեր տարբերով: Կարլն իրեն մեղադրում է կուրտութեան համար, թէ ինչո՞ւ հոր վտաքերը չեն ընկել և ներողութիւն չեն խնդրել, իբր միակ միջոցը յերջանիկ ապրելու համար: Իսկ Սարհատը հայ ժողովուրդին մեղադրում է ադիտութեան համար, թէ ինչո՞ւ նա զազաւար չունի ինքնապաշտպանութեան մասին, իբր միակ միջոցը քրդերի հարստահարութեանից ազատ ապրելու համար. «Յեթե կարիքը մարդու վարպետ է անում, յեղանակները խտուրտեանից պաշտպանութիւն համար նա հազուադէպ է հնարում, գաղաններից պաշտպանութիւն համար զենքեր է հնարում, ինչո՞ւ չի մտածում նա միեւնոյն խելքը բանացնել մարդակերպ գաղանների ձեռքում զոհ չը դառնալու համար»: Այսպիսով, հայերի գերութիւնը և նրանց ինչքի կողոպուտն արթնցնում են Սարհատի մտքի մեջ դարձյալ այն գաղափարները, վորոնք նախ արտահայտվեցին Խոջաբա ձորում՝ ի տես ավերակ հայ գյուղերի և արշուրձա ընտանիքի, և ապա՝ հայրենի ավերակների վրա՝ մահամերձ հոր ներկայութեան, հետեապէս դարձյալ Թրանցի նույն պահանջը՝ պահանջով, կիրքը՝ կիրքով և ուժը՝ ուժով խորտակելու սկզբունքն է, վոր դարձիւնական նույն գոյութեան կովի տեսութեամբ գունաւորված՝ իբր տարբեր կառուցվածքով արտահայտութիւն է ներկայանում մեզ:

Բայց այս գաղափարների հանդէս դալու համար ստեղծված արտաքին պայմանները դասաւորված են Խոջաբա ձորում ստեղծված արտաքին պայմանների օրինակով, ինչպէս և այս գաղափարներին բոլորով յեզրակացութեանը՝ անհնայտ կերպով այնտեղի մտքերից բոլորով յեզրակացութեան արտահայտութեան ձևով: Այնտեղ Սարհատը մի բլուրի վրայից թուփերի պաշտպանութեամբ անտեսանելի, յերբ գիտում է հայ գյուղերի այլովիլը և հուսահատ ընտանիքի վիճակը՝ յեզրակացնում է. «Դուք արժանի յեք ձեր վիճակին, վոր ինքներդ եք պատրաստել ձեզ համար... նա մեղավոր չէ, վոր այրում է և մորթում է...», ապա նա չարունակում է. «Ով չի հասկացել կամ չի ուզում հասկանալ ապրելու պայմանները, կյանքի իրավունք չունի»: Իսկ այստեղ՝ Սարհատն

ու Մատոն գտնվում են մի լեռան բարձրավանդակի վրա, Մատոյի հեռանալուց հետո՝ Սարհատը «անտեսանելի կերպով թաքչում է թիփերի մեջ», հետեապէս Խոջաբա ձորի արտաքին վիճակում՝ հեռովից գիտելով սարտակելի տեսարանը, հայ ժողովուրդի մասին գալիս է մի յեզրակացութեան, վորն իր իմաստով և ձևով նախորդի կրճատյալ կրկնութիւնն է. «Այն ժողովուրդն ինքն էր մեղավոր, վոր կյանքի պահանջները չէր հասկացել»:

Կարլն իր մենախոսութեան մեջ հայտնում է, վոր, Թրանցի արաքները պատճառով, ինքը դարձել է ավաղակ, մարդասպան: Սրա հետեողութեամբ այժմ Սարհատն ևս անդրադառնում է ավաղակութեան խնդրին, հայտնելով, վոր քրդերի արաքների պատճառով ինքը ևս դարձել է ավաղակ, «արշուրձա հայ ավաղակ»: Բայց մինչ Կարլի արտահայտութեան մեջ նկատվում է խորշանք դեպի իր այս հարկադրյալ դրամունքը, Սարհատը, բաւականաճախով միայն ձեռական հետեողութեամբ, բաժանվում է նրանից և այդ ձևի մեջ դետեղում հետեյալ բովանդակութիւնը:— Նա «բոլոր մարդերին ավաղակներ էր համարում, այն զանազանութեամբ միայն, վոր մեկը կոպիտ սրով է հափշտակում, մշուսը խելքով, յերբորդն՝ արհեստով, չորրորդը՝ մարդասիրութեան և քաղաքակրթութեան անունով»: Յերկու տող հետո նույն միտքը կրկնում է. «Ավաղակութեանը... մարդկանց մեջ դանաղան գույներով և շատ անգամ զեղեցիկ ծրարներով է հայտնվում. դու պատուիր արտաքին կեղեք և կրտսնես միջուկն ավաղակութեան և և ավելի վռչինչ»: Բայց այսպիսով Սարհատը ընկնում է դարձյալ Թրանցի արդեցութեան տակ և տարբեր արտահայտութեամբ հեղձեղում է դարձյալ նրա մենախոսութեան մտքերը, վորոնք նույնպէս գունաւորված են դարձիւնիւրով—ավաղակութեանը հակադրելով դոյութեան պաշտպանութեան դրդիչներին: Պահանջին, կիրքին և ուժին համապատասխան կերպով հակադրելու ուսմունքին՝ Թրանցն անմիջապէս հարում է՝ թէ հիմարներին սանձելու և ուսմիկներին վրտի տակ պահելու համար՝ մարդիկ հնարել են զանազան ընկերական դաշինքներ. —պատվաւոր անուն, խիղճ և այլն, և այլն, վորպեսզի խելքներն ավելի լավ կյանք վարեն: Իսկ Սարհատը՝ Թրանցի այս պահանջի, կիրքի և ուժի պարզապետութեան համաձայն կառուցած իր մտքերից անմիջապէս հետո, ուրեմն Թրանցի մտքերի նույն հաջորդականութեամբ, այժմ նրա ահա այս խելքներին» է, վոր «ավաղակներ» և անվանում, վորոնք ընկերական դաշինքների փոխարեն հայտնվում են զեղեցիկ ծրարներ

րով և դանապան զույններով և կամ՝ մարդասիրութեան և քաղաքակրթութեան անունով, բայց ինչո՞ւ համար — վորպեսզի հափրչտակեն:

Փրանցը վճռում է. «Ուրեմն հառաջ, վոչ մի բանից չերկնչողը նույնչափ զորեղ է, վորչափ և նա, վորից ամենքն յերկնչում են» և կամ «Ուրեմն հառաջ և համարձակ... Յես կը տապալեմ շուրջըս ամեն բան, ինչ վոր ինձ արգելում է տեր դառնալու: Ինքնիշխան տեր պիտի դառնամ, վորպեսզի բռնութեամբ ձեռք բերեմ այն բոլորը, ինչ վոր չեմ ընդունակ սիրելութեամբ ստանալու»: Իսկ Սարհատն «ինքն էլ ավադակ էր, մի արյունահեղ և սոսկալի ավադակ... Հայաստանի լեռների վրա, ուր յերկու հակառակ ծայրերի վրա կանգնած են յերկու հակառակ աղբյուրներ, մեկը վերջին ստրկութեան հասած հայը, մյուսը վերջին բարբարոսութեան հասած մահմեդականը, — և յեթե ստրուկների կողմից բողոք է բարձրանում դեպի բռնակալութիւնը, դա բնականաբար պիտի բեղունենէր վոչ այլ կերպարանք, բայց միայն Սարհատի ավադակային կերպարանքը»:

Հետեւեալ, ինչպէս Փրանցը, նույնպէս և Սարհատը չեն ցանկացել դառնալ այն «հիմարները» շարքը, և ինչպէս Փրանցը վճռել է տապալել այն ամենը, ինչ կաշկանդում է իր կամքը, նույնպէս և Սարհատը վճռել է ծառանալ իրեն ստրկացնող բարբարոսութեան և բռնակալութեան դեմ՝ ավադակային կերպարանքով:

Մինչ այդ Մատն վերադառնում է և հաղորդում է, թե կարալանն այս յերեկո Սախկալ-Դուռան կիրճից պիտի անցնի և պիտի գիշերէ Հասպիստանի հովտում: Ապա Սարհատը հայտնում է, վոր ինքը մի պարամադրյալ վայրում ընկերներ ունի և Մատնին հանձնարարում է գնալ նրանց մոտ և պատկերել, վոր այս յերեկո Սախկալ-Դուռան կիրճում կարալանի առջևը կտրեն և հայ դերիներն ազատեն: Մատն կրկին հեռանում է:

Դ.

Մեզ զարմացնում է Սարհատի այսպիսի ընկերների անակնկալ գոյութիւնը. — ի՞նչ մարդիկ են սրանք և ո՞ւր ելին մինչև այժմ, հարցնում ենք:

Բայց ահա վեպի հաջորդ է. դուրսը, յերբ բացատրում է այս հարցերը, մենք իսկույն ճանաչում ենք մեր մոռացված ծանոթներին, — գրանք Կարլ Մոորի ընկերներն են, նրա ավադակ-

ները, միայն՝ տարբեր անունով, տարբեր հաղուստով և տարբեր հիմնական նպատակներով: Սարհատի խումբը, Կարլի խումբի նման, կազմված է տարբեր տեղերից յեկվորներով և տարբեր առտիճանի ու դիրքի մարդկանցով: Կարլի համբավը հրապուրել է մինչև անդամ «Ազնիվամիտ կարիճներին... և այդ ազնիվ մարդիկ չեն ամաչում ծառայել նրան», իսկ Սարհատի խմբին իրենց ծառայութիւնն են բերել մի քահանա թարբերդի քրդախոս հայերից և մի վարժապետ Կ. Պալից: Ինչպէս Կարլի, նույնպէս և Սարհատի խմբի հիմնական անդամները քանակի մասին տեղեկութիւն է հաղորդել: Յերկու խումբն էլ հետապնդում է վորոշ նպատակներ. Կարլի խմբի նպատակը՝ սոցիալ-դասակարգային է, նա հարձակվում է «Կոմսերի, հարուստ կալվածատերերի, միլիտանտների, պարոնների և վոսկեճամուկ փուճ կենդանիների վրա», իսկ Սարհատի խմբի նպատակը՝ սոցիալական է, նա «թե՛ ինքը և թե՛ իր խումբն անդադար զարկում էր քրդերի հետ և անդադար վորեկից թշնամական հաշիվ ելին վերջացնում այս և այն մահմեդական ցեղերի հետ»: Բայց ի՞նչ պատճառով Սարհատի խումբն այսպէս տարածած կերպով է հանդես գալիս: — Խումբը և խմբապետը Դիարբեքի կողմերում գտնված ժամանակ՝ լսում են քրդերի կատաղի շարժումի մասին և շտապում են դեպի Աղբակ, բայց դեռ տեղ չհասած՝ խմբապետը բաժանվում է, վորոշ առաքելութեամբ մեկնում է Վան, այնտեղից վերադարձին՝ մեզ հանդիպեց Խոջաբա ձորում, վորտեղից մենք արդեն հետևում ենք նրա քայլերին մինչև այստեղ, իսկ այժմ՝ Մատնի միջոցով դարձյալ պիտի միանա իր խմբին՝ Սախկալ-Դուռան կիրճում, ուր պիտի կատարվի նրանց համբավալուր կոխը քրդերի հետ՝ մեր ներկայութեան:

Բայց այժմ միայն պարզվում է մի այլ հանդամանք. — Սարհատի և Մատնի խոսակցութեան ժամանակ կարալանի հանդես գալով «Ավադակներ»-ի ղեկավարի նշած ընթացքից չեզոքելը մի հարմար միջոց էր վոչ միայն Սարհատի մեջ թանձրացած Կարլոսյան տրամադրութիւններին ընթացք տալու, այլ մանավանդ վերադառնալու Կարլի ռազմական ընդունակութիւնը և նրա խմբի հերոսութիւնը բնորոշող բոհեմյան անտառների հուշակալութիւնը և նրա հետևողութեամբ ստեղծելու մի կոխը քրդերի հետ, ուր նույնպէս պիտի վալլի Սարհատի ռազմական ընդունակութիւնը և նրա խմբի անվահերութիւնը:

Բայց վորովհետև այնտեղ կովից անմիջապէս առաջ է նկատված Կարլի հոգեբանութեան մի ուշադրալ վայրկյանը, պետք է

տեսնված, վոր այստեղ՝ Սարգստը ևս կովից առաջ ունենա նույն հոգեբանական վիճակը, ահա թե ինչպես:—

Բռնամիջյան անտառների կովից անմիջապես առաջ, ուրեմն, Բովիերի արտաման համար ձեռնարկած ծայրահեղ միջոցների հետևանքով ինչպես հաղորդում է Շուֆտուլեն, սղանվել են որորոցի յերեխաներ, ճանձեր քաղ սլառալիներ, բժշկի հետևից ճվճվացող հիվանդներ, ծննդական կնիկներ, մատաղահաս տիկիներ, թշվառ բանաստեղծներ և այլն, և այլն: Այս մասին յերբ լսում է հրոստայան՝ հուզվում է. «...Ո՛հ, թշու, ամոթ մանկասկան, կիտասկան, հիվանդասկան չարերին... Ի՛նչպես ճնշում է ինձ այս վոճիրը, սա թունավորեց կյանքիս ամենասիրուն գործը... Ահա կանգնած եմ ամենատեսի աչքի առջև իբրև ամոթալարոս ու ծաղր յեղած մի մանուկ, վոր հանդգնեցավ խաղալ Արամաղղի միտնդի հետ և թղուկներ ջարդուտեց, մինչդեռ սլարտական էր տիտաններ տապալել»:

Մատուցից բաժանվելուց հետո, դեպի Սախիալ-Դուտան տանող ճանապարհին, ուրեմն նույնպես կովից անմիջապես առաջ նույն է. գլխում, հետևյալն է հաղորդվում Սարգստի հոգեկան վիճակի մասին. «Նա շատ լավ էր հասկանում իր վիճակի բոլոր վատթարությունը, նա ինքը սարսափում էր իր արյունոտ ձեռքերից, թեև այն ձեռքերը միշտ թշվառների սլառալիներ են յեղել և յերբեք չեն թափել մի անմեղ արյուն. — բայց նրա անձնասիրությունը վիրավորվում էր, տեսնելով, վոր ինքն իր բոլոր արժանավորություններով ստիպված էր լինել մի ավաղակային հրոսակի գլխավոր, մինչդեռ կարող էր ամբողջ գունդերի հրամայել և իր հայրենիքը մաքրել ավաղակներից...»:

Յեթե Սարգստը լավ է հասկանում իր վիճակի ծանրությունը և սարսափում է իր արյունոտ ձեռքերից, այդպիսով նա մասնակցում է Կարլի հոգեկան ընդհանուր դաժնություն, վոր արդյունք է գործված վոճիրին: Յեթե հավաստիացնում է, թե այդ ձեռքերը միշտ թշվառներին սլառալիներ են յեղել և յերբեք չեն թափել անմեղ արյուն, ահնայտ կերպով իր և Կարլի ներկա վոճրապարտ վիճակի միջև մի տարբերություն է գծում: Յեթե նա վիրավորանք է գրում այն սլառալիներ, վոր իր արժանավորություններով շատ չնչին բաներ է կատարում — ավաղակային հրոսակի գլխավոր է, փոխանակ գնդերի հրամայելու և իր հայրենիքն ավաղակներից մաքրելու, ապա նա իրական արտահայտություն է առաջին Կարլի վիրավորված արժանապատվության հոետորական ձևով արտահայտված պատճառներին, այսինքն՝ թե թղուկներ է

ջարդուտել, փոխանակ տիտաններ տապալելու: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Կարլի հոգեկան աշխարհը հանդիսացել է այն տիպարը, վորի հետևողությունը ընդհանրապես համադրությունը, մասամբ և հակադրություն — Սարգստը կառուցել է իր հոգեկան աշխարհը*:

Կարլի հոգեկան տրամադրությունն արտահայտություն հաղիվ վերջ դառնալով, ավաղակները հայտնում են, թե պոհնմական ձիավորներից շրջապատված են. —

Շվալյցեր. — ... Դե՛հ, ուրախացիր, Բովիեր, արդեն վաղուց ուղում եյի ջարդուտել այդ անշահ վարձկաններին... արդյոք ամենքս այստե՞ղ ենք, մեր վառողը կբավե՞:»:

Բացման. — Վառող, ինչքան կամենաս, բայց մեր թիվը միայն վաթսուս է, ուրեմն հաղիվ թե մեկը նրանց քսանի դեմ:

Շվալյցեր. — Ավելի լավ: Նրանց հիսունն իմ բուլթիս յեղունդի դեմ... Յեղբայրների՛ր, յեղբայրների՛ր, վտանգ չկա, անհոգ յեղեք:

Մոռ. — Այժմ ստիպված ենք հուսահատների պես մաքսուել, տղայք, ժամանակ է, մենք կորած ենք, յեթե կատաղի վառողների նման չկուվենք:

Շվալյցեր. — Այնպես չամփրեմ դաշույնս, նրանց փորի մեջ, վոր աղիքները կանգունի չափ դուրս թափի:

Մոռ. — Այժմ թող ձեզնից մի քանիսը ծառերի վրա մաղլցեն, հրամ թափուտում պահվախի և կրակ տան նրանց դարանի միջից, քիսկ մենք դեռերի նման նրանց կողերի վրա կըհարձակվինք... Թող ձեզնից ամեն մեկը սուր-սուր սուլե անտառում, վաղվղե, աղաղակե, վոր մեր թիվն ավելի ահեղ յերենա... Մենք յերեքս՝ Բովիերը, Շվալյցերն ու յես մարտի խռան մեջ կըկուվինք:

*) Սարգստը միայն մի կետում է չեղվում Կարլի մաքերից. բայց այդ չեղումը բավական է, վոր նա ընկնի կատարյալ հակառակության մեջ: — Յեթե նա տարբերություն է դնում իր և Կարլի միջև, ոչնչելով՝ թե իր ձեռքերը չեն թափել վոճ մի անմեղ արյուն, ապա ինչո՞ւ յե սարսափում իր արյունոտ ձեռքերից, չե՞ վոր այդ ձեռքերը մեղավոր արյուն թափելու համար հանդես յեկան: Յեթե կամ ինչո՞ւ յե շարունակում խոսել անձնասիրության վիրավորանքի մասին այն սլառալիներ, վոր իր հայրենիքն ավաղակներից մաքրելու համար միայն մի ավաղակային հրոսակի գլխավոր է և վոճ ամբողջ գնդերի հրամանատար. չե՞ վոր այդպիսով ավտոմանք է հայտնում, վոր գունդերի հրամանատար չլինելով, գրկված է հնարավորությունից հայրենիքն ավաղակներից մաքրելու, այսինքն ավելի շատ մեղավոր արյուն թափելու:

Շվապցեր.— Հիանալի յե, սքանչելի, այնպես չմայնենք նրանց, վոր չխմանան, թե վախճանից ե ապաստակ տեղում դնենք...

Սարհատն ու իր խումբը տարբեր ճանապարհներով ահա հանդիպում են միմյանց Սախկալ-Դուռանում: Այնտեղ ե հասել ե կարավանը:

Սարհատն ասում ե... Այսոր մի գեղեցիկ դեպք առիթ կտա ձեզ դործ գնել ձեր քաջութիւնը ե դրա համար կանչեցի ձեզ: Մենք տասնեւորս հոգի դործ պետք ե ունենանք ավելի քան հիսուն հոգի վալքենի Հարդուշներէ հետ:

— Մասն ըրտը պատմել ե մեզ,—պատասխանեց քահանան, վորին այժմ կոչում եյին Դալի-Բարա:— Այս խաչով (նա ցուց ավելի իր սուրը) Հարդուշներէ գլխին մի լավ «պահպանիչ» կըկարգամ:

— Դեպքը, իրավ, գեղեցիկ ե, այս կիրճի մեջ մի դիւրձալի խաղ կունենանք Հարդուշներէ հետ,—ասաց վոգեւորված վարժապետը, վորին այժմ կոչում եյին Քիթար-Դալիսի:

— Հարդուշներէ հետ լավ ե դործ ունենալ նեղ ծակերում, այդ անխնայներն իրանց բերաններից ել են կրակ փչում,—ասաց Սառուցի Կարոն:

— Այդ դատարկախոսութիւններով ժամանակ ենք կորցնում, Հարդուշները հեշտ ուտելու պատառ չեն,—նկատեց վեյթունցի Ներսն:

— Իրավ, ժամանակը թանկ ե մեզ,—խոսեց Սարհատը: Զեյնից ամեն մեկը թաղնված կը լինի քարաժայռի հետեւում, ե այնքան կտպասե, մինչեւ ամբողջ կարավանը կը լցվի կիրճի մեջ, այն ժամանակ դուք պետք ե բաժանվեք յերկու մասն. յոթն հոգի պետք ե փակե կիրճի մուտքը, իսկ յոթն հոգի նրա յեւրը: Մենք տասնեւորս հոգի ենք. յես կտամ հարձակողական նշանը բաղնի ձայնով... Հարձակումները միշտ մի տեղից կամ մի կողմից չպետք ե լինեն, շուտ-շուտ փոխեցեք ձեր դիրքը, վոր թշնամին կարծե, թե բաղմամբիւ էք:

Կովից անմիջապէս առաջ յերկու ռազմական խորհրդակցութեան սերտ նմանութիւնն ակնհայտ ե նմանութիւն՝ ըստ ձեւի—յերկուսն ել հապճեպ, հոտնկայս, տարբեր ավադակների տարբեր կարծիքների անմիջական մեջբերում: Նմանութիւն՝ ըստ բովանդակութեան—յերկուսի մեջ ել հիշեցում թշնամու թվական առավելութեան, յերկուսի մեջ ել ինքնապատահութիւն ե թշնամու քաջութեան:

Թյան թերադնահատում, բայց ել դնահատում.—Դալի-Բարա ե Քիթար-Դալիսին յուրացրել են Շվապցերի հոխորտադին ե արհամարհական վերաբերմունքը դեպի թշնամին, իսկ Սառուցի Կարոյի ե Զեյթունցի Ներսոյի գնահատականները թշնամու ուժի նկատմամբ՝ անչուտ տրամադրութեանց արձագանքներն են այն ավադակների, վորոնց խրախուսելու մասնավոր պետք ե տեսնում Շվապցերը: Սարհատը կատարում ե Բացմանի դերը, յերբ հակառակորդ ուժերի քանակն ե համեմատում, այլապէս նա ընդորինակում ե Կարլի հրամանները, մասամբ ընդլայնված՝ Արովյանի Աղասու միջոցով, ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք, մասամբ ե նույնութեամբ՝ անմիջականորեն.—Կարլը հրամայում ե.—«Թող ձեզնից ամեն մեկը սուր-սուր սուլե անտառում, վազվզե, աղաղակե, վոր մեր թիւին ավելի ուժեղ յերենա»: Սուլելու պարտականութիւնը Սարհատն իրեն վերապահելով, հրամայում ե. «Հարձակումները միշտ մի տեղից կամ մի կողմից չպետք ե լինեն, շուտ-շուտ փոխեցեք ձեր դիրքը, վոր թշնամին կարծե թե բաղմամբիւ էք»:

Կռիւն ինքնին «Ավադակներ»-ի մեջ ներկայացված չե, բայց «Ջալալեղլին»-ի մեջ նկարագրվում ե, ե այդպիսով Սարհատի խումբը մի առ ժամանակ մտնում ե «Վերք Հայաստանի»-ի աղբիջութեան շրջանը:

Այդ աղբիջութեանը հանդես ե դալիս ավելի կանուխ.—Սարհատի ե Մատոյի խոսակցութեան ժամանակ, հայ գերիներով ե տվարով անցնող կարավանը, իր բոլոր հանգամանքներով, նաղի խանի ե Ոքոյուզ աղայի վարած հայ գերիների կարավան ե, վորը Ղարսից գալով՝ հայտնվում ե Անիի ձորում ե զբաղվում ե բուրդի վրա հանգստացող Աղասու ուշադրութեանը: Ինչպէս այնտեղ կարավանն առաջնորդում ե դեպի Անիի կռիվները, նույնպէս ել այստեղ առաջնորդում ե դեպի Սախկալ-Դուռանի կռիվը:

Հալանդներն Բաֆֆին զիտակեցել ե, վոր Արովյանն ստեղծել ե կարավանը ե կամ ոգտվել ե նրա դոյութիւնից, վորպեսպի Աղասուն ե ընկերներին հանդես բերե Անիում՝ Կարլի ե հետեւորդների բոհման կռիվների դերում, թեպետե հնարավոր ե նույնպէս, վոր առանց այս զիտակցութեան, կարավանն ու Անիի կռիվներն անկախաբար նրա ուշադրութեանը հրավիրած լինեն դեպի բոհման կռիվը: Համենայն դեպս ոգտվելով կարավանից՝ նա իր ուշադրութեանը կենտրոնացրեց թե՛ բոհման հերոս Կարլի վրա ե թե՛ անուշադիր չթողեց Անիի հերոս Աղասուն, ե Կարլից

ընդլայնված ձևով սրան փոխանցված հրամանատարական որոնք-
ներին ժառանգորդ կարգեց Սարհատին:

Խանի վրա հարձակվելու և գերիներն ազատելու համար՝ Ա-
ղասու կարգադրությամբ նրա ընկերներից «հինգը մեկ կողմից
գնաց, հինգը՝ մյուսից»։ Են մնացած տասը հոգին ել ենպես պետք
է գային, վոր բոլորին մեջ անեյին, թրի առաջ ընկածը կոտո-
րեյին, սաղ բռնածը յետիւր անեյին ու վորքան կարելին ա հայե-
րին արձակեյին... Եսպես՝ բոլորը քսանըջորս մարդ պետք է հինգ
հարիւր մարդի հախիցը գային: Լսողը չի՞ դարմանա, թե ինչ-
պես կարելի ա, քաջությունը սրտիցն ա կախված, մեկ ել վոր
ինչ կուզե թշնամին շատ ըլլի, հանկարծ վրա տալիս, են ել գի-
շերը, ի՞նչ ա խմանում դիմացի կոպողի շատությունն ու քաջու-
թյունը: Սրանից գյուման, Աղասին պատվեր եր տվել, վոր հա-
յերեն յա թուրքերեն հեջ չխոսան, քրդերեն հարայ տան, հավար
կանչեն: Աղասին իր ընկերների կեսը վրին՝ ձորի ճամփին եր
կտրել, մյուս կեսը հարիւրից ավելի հայ... ձորի յետեւ... վորը
միջիցը, վորը ձորի քամակիցն ու յետեւիցն են կարկուտն ածե-
ցին թշնամու գլխին, վոր աստված վոչ շանց տա... Ինչ կոտոր-
վել էյին, կոտորվել, ինչ չէ՝ մնացել ձորի միջուկն վոչխարի
պես չոպանը կորցրած, կանգնած. ընչանք եսպես պահեցին մեր
տղերը, մինչև ծեքը բացվեց»: Իսկ յերբ քիչ հետո Հասան-խանն
է իր «ղոշուճով» Ղարսից վերադառնում, Աղասին նույնությամբ
կրկնում է իր կարգադրությունը. «Ձորքը կես արեց, կեսը տվեց
Կարոյի ձեռքը... կեսը ինքը ձեռի տակն առավ... եսպես էյին
պայման կապել իրար միջում, վոր թե Հասան-խանը ձորը մըտ-
նի, ենքան թողան, վոր բոլոր զոչուճի վոռքը կտրվի, յետո չենլիկ
անեն... Ենքան դուրս չի գան, մինչև բոլորը նրանց գլխին հա-
վաքվեն, յետո կեսը ձորի մեկ կողմիցը, կեսը մյուսիցը կռվի
չաղ ժամանակը վրա տան, վոր ենպես չչկլացնեն թշնամուն, վոր
փախչելուց գյուման ել ուրիշ ճար չգտնեն...»: Իսկ յերբ թշնա-
մին հալածվում է ձորի մեջ, կրկնվում է նույն դեպքը. «Թվանք-
ները բերդիցը ձուռացին, սար ու ձոր թնդացին... Ձիաները
թոգ ու դանթաղա կտրեցին... Ղզլբաշի շատը անդտակ, բոբիկ
ընկավ ձորնը վեր»:

Կարլի կռիվը տեղի ունեցավ անտառում, իսկ Աղասու, ինչ-
պես և Սարհատի կռիվները՝ ձորում: Աղասին Կարլի հրամանները
համաձայնեցրել է իր տեղադրական պայմաններին, Սարհատն
ստիպված է վորոչ տարածություն քայլ առ քայլ նրան հետեւել.

«Ձեզանից ամեն մեկը թաքնված կըլինի քարաժայռի յետեւում,—
և այնքան կսպասի, մինչև ամբողջ կարավանը կը լցվի կիրճի մեջ,
այն ժամանակ դուք պետք է բաժանվեք յերկու մասի, յոթն հոգի
պետք է փակե կիրճի մուտքը, իսկ յոթն հոգի նրա յեւքը...»: Ապա
կրկնում է նույնպես Աղասու պատվերը. «Խոսեցեք միշտ ռավանդ-
ների բարբառով, վորովհետեւ ռավանդները հարդոշիների հետ մի
թշնամի ցեղ են, թող նրանք կարծեն՝ թե դործ ունեն ռավանդ-
ների հետ»: Իսկ յերբ բոլոր պայմանները պատրաստ են և թըշ-
նամին արդեն ձորումն է, ալստեղ ևս կրկնվում է նույն դեպքը.
«Ձանաղան տեղերից լսելի յեղան հրացանների վորոտմունքները:
Կիրճի մեջ սկսվեց մի աղմկալի իրարանցում և բարձրացավ խուլ
ղղղջոճն: Հարդոշիները կատաղած զազանների նման սկսեցին
այս կողմ և այն կողմ վազվել, բայց ամեն տեղ հանդիպում էյին
վորոտացող կրակներին...»:

Աղասու ազատած գերիները վերադառնում են Ղարս, իսկ
Սարհատի ազատած գերիները՝ Դալի-Բաբայի և այլ չորս ընկեր-
ներին առաջնորդությամբ, փոխադրվում են Սալմաստ: Ալստեղ
ևս Աղասու մի այլ վարմունքն է որինակ հանդիսանում: Բայց
այս մասին հաջորդ հատվածում:

Ե.

Վեպի Ը. գլխի բովանդակությունը չի ձուլվում Սարհատի
դործունեյության հետ: Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքում հան-
դես են գալիս Յեղիաղար վարդապետն ու Ոմար-աղան. խորհրդ-
դակցում են Ջալալիգիլինին դիմադրելու մասին, բայց տեղացի
հայերի յերկչոտության պատճառով դիմադրությունը տեղի չի
ունենում, վորի հետեանքով բոլորը կոտորվում են:

Թ. հատվածում հայտնվում է նույն վանքում Սարհատն իր
խմբով, վորով միառժամանակ ամբողջապես յենթարկվում է Աղա-
սու ազդեցության:

Աղասին գիշեր ժամանակ մտնում է Անի. «Հանգստարանի
ձեն եր գալիս, վոր մեր ճամփորթքը գիշերվա կեսին ես տեղ հա-
սան... Հենց իմացան թե մեկ մեռելատուն կամ գերեզմանատուն
ընկան...»: Աղասին ուղում է ալստեղ իր չրճապատն ուսումնա-
սիրել. «... Հենց մի քիչ հեռացան թե չէ, յեկեղեցու դռնից կրա-
կի լիսն ընկավ Աղասու աչքը... Թուշ կրակի վրա գնաց... Տասը
քուրդ յեկեղեցու մեջտեղը կրակ էյին արել, չորս կողմը նստել,
խորոված էյին անում, շամփրերով բերանները քաշում-ուտում,

խնդում...»: Աղասին և իր ընկերները հարձակվում են նրանց վրա. «... Քրդերի աստղը թեքվեցավ, ութը կոտորվել էյին, յերկուսը մնացել յարալու ընկած. սրանց ել կապեցին մեկ ձիու բհվրի վրա...»: Այս կոտորածից հետո քաջերը նայում են իրենց չուրջը և հայտնաբերում են՝ «Աղջիկ ասես, աղա, հարուր, յերեխա, ծծկեր, հաղար չվանով կապած սուռն էյին արել, Ղարսա գեղերիցը յեսիր բերել, վոր սանեն յա Սարգարին փեջքաչ ա- նեն, յա Ախրլցիսա՝ ծախեն: Ո՞ւմ եսպես սհաթին մարդ կյանք տա, վոր նրան առաջը ծուռը չդնեն, յերկրպագություն չանեն... Փոքը ինչ վոր դինջացան, աչքը բարին տեսնի, քրդերի չորերն, ասպարն, ձի ռախան ու խուրջինները, վոր բաց չարին, հաղար արնի դին կար մեջընկերումը, ամեն մեկին վրա հարիր թումանի դինքս, արծաթ, ու վոսկի, թող նաղը փողը: Աղասին վոչ մեկին ելա մտիկ չարեց, դրկեց ձիանը բերել տվեց, ներս քաշեց...»: Նույն պահին քրդերի ալ քսան ընկերներ նման ավարով և գերի- ներով մտնում են յեկեղեցի և նույն փիճակին արժանանում: «Ելի Աղասին եր, վոր ես կատաղությանը չափ դրեց, սպանածներին դուրս ածել տվեց, ու վորը սաղ էյին, յա յարալու՝ ձեռ ու վոր կապել տվեց ու դրաղ քաշել տվեց... Հենց են կոտորելու ժամա- նակին եր Աղասին դուրս թուել... ու խեղճ հայ յերեխեքանց աչ- քերի ու ձեռների կապը իրան ձեռովը յետ արել... Չարմացած, մահի դուռը դնացած ու յետ յեկած հայերը, վոր աչքները բաց չարին՝ իրանց աղատողին տեսան, ուզում էյին փոռներն արտա- սուքով լվանան...»: Այս գերիների մեջ դտնվում է և մի քահա- նա: Աղասին «առափոտուն հրամայեց, վոր ինչ ճարել են հավա- սար ճոթ անեն, ինքը մատն ելա մի բանի վրա չղբեց, բոլոր ըն- կերներին մեկ-մեկ ձեռք քրդի չոր հազցրեց, վոր չուտով չճանա- չեն, ամեն մեկին մեկ ձի ել բաշխեց... ու մյուսներին ել լալով խելիմ տեղ ել տարավ, ճամփու քցեց ու ինքն իր ընկերանցովը յետ դառավ...»:

Սախկալ-Դուտանի կովից անմիջապես հետո, Սարհատի խում- բը մի գիշեր մտնում է Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի գլուղը: «Գլուղը նույն ժամին խավար և լուռ եր, և մի ընդարձակ գերեզ- մանատան նման... Բայց մի տեղից միայն յերևում էյին լույսի նշույններ, դա վանքի հսկայական շինվածքն եր... Յեթե մի մարդ նույն ժամին մտնելու լիներ հիշյալ շինության մեջ, վոր- տեղից լույս եր նշմարվում, նրա աչքերի առջև ներկայանալու յեր մի այսպիսի տխուր տեսարան... Տաճարի մի կողմում կա-

պած էյին ձիաներ, իսկ մյուս կողմում նստած էյին մի խումբ քրդեր, մեջտեղում վառվում եր մի ահագին խաբուշլ... Կրակի մեջ դրած էյին մի քանի չամփուռներ... Կրակից վոչ այնքան հեռու, թեև են ու փոռները չվաններով կապկապած, մերկ սա- լահատակի վրա ընկած էյին մի քանի մարդիկ և սարսափելի խոռ- վության մեջ սպասում էյին մի դառն ճգնաժամի...»: Այդ չամ- փուռներով քուրդերը մինչ խաբանում էյին հայ գերիներին, «հան- կարծ վորոտացին սարճանալները, և սուրբ տաճարը վառողի ծխով լցվեցավ: Սարսափը տիրեց բոլորի վրա, քրդերից մի քա- նիսը գլորվեցան, ընկան, իսկ մյուսներին բռնեցին դուրեղ բա- դուկներով և սկսեցին կապկապել»: Սարհատի ընկերները, վո- ռոնք «հագնված էյին քրդի հագուստով և խոսում էյին քրդի լեզ- վով», իրենց դործը վերջացնելուց հետո՝ ստում են քահանա- յին և նրա ընկերներին. «Այստեղ կան պատրաստի ձիեր, բար- ձեցեք ինչ վոր հավաքված է այստեղ, վոր պետք ե քրդերը տա- նելին և դուք նստեցեք նրանց ձիաները, չուտով ճանապարհ ըն- կեք...»: «Քահանան իր ընկերների հետ հեռացավ: Յերկու հո- դի... տարան նրանց ճանապարհ դնելու մինչև Պարսից սահմա- նը...»:

Անիի մայր յեկեղեցում և Բարդուղիմեոս առաքյալի վան- քում տեղի ունեցած գեպեթի նկարագրությունը կատարելապես նույնն է, հետևապես վերև հիմնավորում այս մասին ավելորդ է:

Բայց մայր յեկեղեցու զոհերի փոխադրության ուրինակով վանքի զոհերի փոխադրությունն առիթ է տալիս այժմ անդա- դառնալու նախորդից այս հատվածին վերապահված Սախկալ- Դուտանում աղատված գերիների տեղափոխության պարզաբան- ման և նկատելու, վոր այս զոհերի փոխադրությունը կատարված է նույնպես Աղասու և ընկերների վարմունքի հետևողությամբ: Յերկու տեղումն ել փոխադրվում են գերությունից աղատված- ները, փոխադրվում են գերոգների սպանությունից հետո և փո- խադրվում են սահմանափակ թվով, իբր այլապեղ ծպտված աղա- տարար հրոսակների միջոցով: Յերկու տեղումն ել զոհերի նույն յերախտագիտական որհուրթյունն է լավում դեպի աղատարար- ները: Այսպիսով, Աղասու և ընկերների վարմունքն աղատված գերիների նկատմամբ ուրինակ է ծառայել Սարհատի և ընկերնե- րի վարմունքին ինչպես Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքում, նույնպես և Սախկալ-Դուտանում աղատված գերիների նկատ- մամբ:

Սայր յեկեղեցում և վանքում նկարադրված դեպքերի մեջ կա միայն մեկ տարբերութիւն:—Այնտեղ թեժ կրակը և նրա միջի շամփուրները ծառայում եյին խորոված պատրաստելու համար, իսկ այստեղ դոհներին խարանելու համար: Բայց յերբ վանքի քրդերը կոտորվում են և գերիները փոխադրվում, կրակն ու շամփուրները դարձալ ծառայում են իրենց իսկական նպատակին: Սարհատի «ընկերները կտրատում եյին ահագին վայրենի խողի մարմինը, անց եյին կացնում իրենց հրացանների սուժբանների վրա և խորովում եյին», հետո «խորովածն արյունաթաթախ դուրս եյին քաշում շամփուրներից»:

Գերիները մեկնում էին վայրկյանին՝ Սարհատի և քահանայի
փոխանակած հարց ու պատասխանից պարզվում է, վոր վանքի
գյուղացի ռես Հ-ի աղջիկը՝ Ասլին, մեր հերոսի նշանածն, ուրեմն,
նույնպես գերված է բրդերի կողմից, և ահա, մինչ գինին և խո-
րովածը բարձրացրել են մյուս ավաղակների տրամադրությունը՝
Սարհատը քաշված մի անկյուն, ընկղմված է խորունկ հույզերի
մեջ։—

«Մտնելով վանքի տխուր կամարների ներքո՝ Սարհատի սըրտում կրկին բաց յեղան հին-հին վերքերը։ Այս սրբարանը խիստ խորին հիշատակներով կապված էր նրա հոգու հետ։ Այստեղ անցուցել էր նա իր մանկության ամենաթանկագին տարիները։ Այստեղ հանձնել է ինչ նրան աղոթող արեղանների հսկողության ներքո ուսանել՝ ինչ վոր կրոնը և սուրբ գիրքը ներշնչում է մարդու մեջ, ինչ վոր հանգցնում է վառ զգացմունք, մեռցնում է հոգին, բթացնում է միտքը... և միայն վանքի պարխաչների մոտ մի գեղեցիկ հրեշտակ վողեւորեց նրան սրբադան հափշտակությամբ. նա կրկին կենդանացրեց վտանական ժանտախտից մեռած սիրտը և փրկարար ձեռքով խավարից դուրս քաշեց նրան և ձգեց լույս աշխարհ»։ Իսկ այժմ Հլար այն հրեշտակը։

Ուսեմն Սարհատի վանքում

Ուրեմն Սարհատը վանքի կամարների տակ՝ գտնվում է իր մանկության հիշատակարանների դեմ հանդիման և այդ հիշատակարանները լցնում են նրա սիրտը ելեկիական զգացումներով: Բայց նա հայրենական խրճիթի առջև նույնպես հանդիպեց այդպիսի հիշատակարաններին, վորոնք նման էլեկիական հույզեր հարուցին նրա մեջ, ինչ կապ կա ուրեմն այս յերկու մասերի միջև:—Սարհատի ներկա վիճակը նախորդի վիճակի և շարունակությունն է, հետևապես դարձյալ կարելի արտաքին վիճակի և հոգեկան տրամադրությունների արտահայտություն: Բայց ինչո՞ւ այդ արտաքին վիճակն ու հոգեկան տրամադրություններն

այսպէս անջատ կերպով են հանդէս դալիս Սարգստի մեջ:—Մեր հերոսը ծրագրեց Աղասու հետևողութեամբ դիմել Բարեդուլմէնոս առաքյալի վանքը և այնտեղ իր խմբով խաղալ Աղասու և ընկերներին ազատարար դերը. ահա այդ պատճառով Ասլիի բնակու-թյունը փոխադրեց վանքի դուռը, վտրպեսդի հիմնաւորովի իր մեկնումը դեպի այնտեղ, դեպի իր ուղևորութեան կետ նպատա-կին. այնտեղ փոխադրեց և իր ուսման վայրը, վտրպեսդի հիմնա-ւորով և իր սիահարութեան անցյալը: Յեւ, ահա այժմ, յերբ ման-կութեան հիշատակներով լի վայրի մեջ ե գտնվում, ինքնաբերա-բար կրկնվում ե Կարլի արտաքին վիճակը, կրկնվում են և ման-կութեան տղաւորությունները: Յեւ Կարլի սիրո մոտիվը, փոխա-նակ արտահայտվելու Սարգստի հայրենական խորճիթի առջև, բնականորեն արձագանգում ե այստեղ՝ նրա սիրահարութեան վայրում:

Կարլը, թվելով այն բոլոր առարկաները և վայրերը, վորոնք կապված են իր մանկության հետ վորևեւ հիշատակով, հարում է՝ «Մանուկ հասակիս վոսկի որերը նորից են արթնանում յեղկելիս հոգու մեջ... Այն ժամանակ դու յերջանիկ եյիր, զվարթ եյիր, այո, զվարթ, իսկ այժմ, ահա բոլոր հույսերդ ի չիք դարձան։ Այստեղ դու կոչված եյիր մի մեծ, մի պերճ և ամենքի հարգած մարդը լինելու, այստեղ մամկական կյանքդ կրկին պլտի նորոգվեր Ամալիայիդ զավակներում... Սակայն Հար թնամին ծուռ նայեց վրադ»։

Սարհատը հայրենական խրճիթի առջև թվելով իր մանկու-
թյան հիշատակներն արթնցնող իրերը, Կարլին նմանվելուց խու-
սափելու համար, յերջանկության մասին վորոշակի չի ակնար-
կում, բայց համենայն դեպս մեզ զգալ ե տալիս իր թա-
խիծը՝ այդ իրերի միջոցով զարթնող քաղցր պատկերների ընդ-
միշտ կորստյան առթիվ, այսպիսով՝ անդամագրելի յե դարձնում
ե՛ իր մանկության յերջանկության մասին մեր զգացած՝ տպա-
վորությունը։ Իսկ այստեղ, վանքի կամարների տակ, ուր անցել
ե այդ մանկության մի այլ շրջանը, ուր, վորպես ամենահարմար
վայրում շուտով sturm und Drang-ի բողոքները պիտի հնչեն վան-
քի ե վանականության դեմ, ահա, այս ձայների հետ մի ներդաշ-
նակութուն կազմելու համար, Կարլի մանկության զարթնող յեր-
ջանիկ հուշերին հակադրում ե զարթնումը մի շարք ապերջանիկ
հիշողությունների, վորոնք տպավորվել են նրա մանուկ հոգու

մեջ վանքի կամարների տակ: Այստեղ և արձագանդ դառնում, ու-
րեմն, հայրենական խրճիթի առջև դանդաղ առնված սիրտ մոտավոր,
վորը թեպետև կարլի սիրույ տարբեր բովանդակութուն ունի,
բայց արտահայտվելով նույն ելեկիական տրամադրությամբ՝
ամբողջ հաստատված սրահում ե՛րայդ տրամադրության աղբեցության
տակ:

Մինչ Սարհատն աշտուկ թաղված եր անցյալի մեջ, դինու-
րաժակը նրա ընկերների շրջանում ձեռք ձեռք պտույտ եր դուր-
ծում և Դալի-Բարան ու Քիթար-Դալիսին արտասանում էլին ի-
րենց նշանավոր բաժակաձառերը:

Դալի-Բարան իր բաժակաձառով անեծք է կարդում «հայրե-
րին և պարերին», այն պատճառով, վոր նրանք փոխանակ գեներ
դներով՝ խաչերի և յեկեղեցական անոթների վրա յեն սպանել ի-
րենց հարստությունը և այդպիսով անդոր դարձել՝ աղատելու
յեթկերը կործանումից: Նա վերջացնում է իր բաժակաձառը՝ «Ո՛վ
հայոց հին աստվածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ,
նվիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ հիշատակին, դուք փրկեցե՛ք
մեզ»:

Քիթար-Դալիսին իր բաժակաձառով հետևում է Դալի-Բա-
րայի վրձին. —

«Խմում եմ այս բաժակն առանց նվիրելու ձեզ, ո՛վ դեր և
դպրություն, վորովհետև դուք չտվիք մեզ այն, ինչ վոր սրահան-
ջում է կյանքը և իրական աշխարհը: Դուք լցրիք մեր գլուխը ու-
նայն, վերացական ցնորքներով: Դուք չծանոթացրիք մեզ մարդ-
կային պահանջների հետ և չտվիք այն՝ վոր պետք եր ապրելու
և հանգիստ ու բախտավոր ապրելու համար: Դուք մովելի դար-
գացրիք մեր մեջ սև նախապաշարմունքը և փակեցիք մեր աչքերը՝
լույսը և ճշմարտությունը տեսնելու համար: Դուք մեղանից դիակ-
ներ պատրաստեցիք, վորոնց մեջ մեռած է ամեն մարդկային
բարձր և վսեմ գլացմունք: Դուք ավելի սնդացրիք մեր ստրկու-
թյան շղթաները և վարժեցրիք տանել բռնության ծանր և ան-
պատիվ լուծը: Ձեզ ենք պարտական, ո՛վ դեր ու դպրություն, մեր
այժմյան դժբախտություններով: Դուք չտվիք մեզ առողջ միտք
և առողջ գաղափար և զրկելով մեզ ճիշտ և իրական գիտությու-
նից՝ դրկեցիք և կյանքից... Ուրեմն, թող անիծվի՝ մեր մածուլը,
վոր իր մրով ավելի մրոտեց մեր սիրտը, միտքը և հոգին... և
թող կեցցեն այն դրիճները, վոր նոր հոգի կներշնչեն մեզ և

կը նորոգեն մեր սպառված ուժերը և կը ծանոթացնեն կյանքի իրա-
կան պետքերի հետ և կը պատրաստեն մեզ մարդ լինել, մարդկային
բոլոր կատարելություններով»:

Յերկու ավադակների այս գաղափարների տարբերակության
առեղծվածն ինքնին կլուծվի, յերբ պահվի գերմանական Sturm
und Drang-ի լույսի տակ, յերբ համեմատվի իսկական Stürmer
und Dränger կարլ Մոորի մտքերի հետ: —

Վոստիկանական հետադիմումից ազատվելու համար, կարլն
իր խմբով փախել է Լալայցիկից և դառնում է Սաքսոնիայի սահ-
մանի վրա՝ մի դինետան մեջ: Գինու բաժակն առաջին՝ նա խո-
սում է Շտիկելբերկի հետ, ավելի ճիշտ՝ մենախոսում է, և իր
բողոքն ու դայրութն և արտահայտում ժամանակակից գերականու-
թյան գատարկարանության, սերունդի փոքրության և հասարակա-
կան կարգերի անընականության դեմ, նա այս բոլորին հակադրում
է հին դարերը՝ իրենց դյուցազններով և ստեղծագործական ուժի
արդյունքներով: Նրա ըմբոստ վոգին բավական ընդլայնված կեր-
պով է արտահայտվում, վորի հիմնական մտքերն ամփոփված ենք
գտնում հետևյալ սուղերի մեջ. «Զղվում եմ այս թուղթ մրոտող
դարուց, յերբ Պլուտարքիս մեջ յերեկել տրանց վարքն եմ կար-
դում...»: Յեվ անխնա լուտանքներ չուայելով ներկա դարու դա-
ճաճներին, և նրանց հակադրելով հին դարերի դյուցազններն ու հե-
րոսները՝ Պրոմեթեոս, Հերակլես, Մեծն Աղեքսանդր, Հաննիբալ,
Սկիպիոն, չարունակում է. «Այսպեղակ որենքներով կաշկանդում
են առողջ բնությունը... Պահանջում են, վոր մարմինս կապերով
պրկեմ և կամքս որենքներով կաշկանդեմ. որենքը կրկայի քայլեր և
անել տալիս այն մարդուն, վոր կարող եր թռչել արծվի պես...
Սպառված է այս դարու յերթկամունքի դորությունը և այժմ դա-
րեջրի մրուր է հարկավոր, վորպեսպի մարդկանց ծնունդը չա-
րունակվի»:

Կարլ Մոորի արտահայտած այս մտքերը գերմանական Sturm
und Drang-ի գաղափարներն են, նրանց մեջ «բորբոքվում և վառ-
վում է լուսավորության դարու բուրժուազիայի հեղափոխական
փոքեորությունը, վորը փորձում է խորտակել նեխված Փեոդա-
լիզմի շղթաները»: Իսկ այս յերկու հայ ավադակների ար-
տահայտություններով՝ գերմանականին հակադրվում է հայկական
բուրժուազիայի Sturm und Drang-ի գաղափարները: Այս
գաղափարների հիմնական տենդենցը հայ բուրժուազիայի աղապ-
նական դատի, քրդի և հայի փոխհարաբերության խնդրի լուծման

*) франц меринг мир. лит. и пр. (42 53)

մեջ վանքի կամարների տակ: Այստեղ է արձագանդ դռնում, ու-
րեմն, հայրենական խրճիթի առջև դանդաղ առնված սիրտ մոտիվը,
վորը թեպետև կարլի սիրուց տարրեր բովանդակութուն ունի,
բայց արտահայտվելով նույն ելեկիական տրամադրությամբ՝
ամբողջ հատվածը պահում է այդ արամադրության ազդեցության
տակ:

Մինչ Սարհատն աշպես թաղված էր անցյալի մեջ, գինու
բաժակը նրա ընկերների շրջանում ձեռք ձեռք պտույտ էր դար-
ձում և Դալի-Բարան ու Քիթար-Դալիսին արտասանում էին ի-
րենց նշանավոր բաժակահառերը:

Դալի-Բարան իր բաժակահառով անեծք է կարդում «հայրե-
րին և պարերին», այն պատճառով, վոր նրանք փոխանակ զենքեր
զենելու՝ խաչերի և յեկեղեցական անոթների վրա յեն սպառել ի-
րենց հարստութունը և այդպիսով անդոր դարձել՝ աղատելու
յեթկերը կործանումից: Նա վերջացնում է իր բաժակահառը՝ «Ո՛վ
հայոց հին աստվածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ,
նվիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ հիշատակին, դուք փրկեցե՛ք
մեզ»:

Քիթար-Դալիսին իր բաժակահառով հետևում է Դալի-Բա-
րայի վրձին.—

«Ոմում եմ այս բաժակն առանց նվիրելու ձեզ, ո՛վ գիր և
դարություն, վորովհետև դուք չտվեք մեզ այն, ինչ վոր պահան-
ջում է կյանքը և իրական աշխարհը: Դուք լցրե՛ք մեր քլուխը ու-
նայն, վերացական ցնորքներով: Դուք չծանոթացրե՛ք մեզ մարդ-
կային պահանջների հետ և չտվե՛ք այն՝ վոր սեպը էր ապրելու
և հանգիստ ու բախտավոր ապրելու համար: Դուք մովելի դար-
դացրե՛ք մեր մեջ սև նախապաշարմունքը և փակեցրե՛ք մեր աչքերը՝
լույսը և ճշմարտությունը տեսնելու համար: Դուք մեղանից դիակ-
ներ պատրաստեցի՛ք, վորոնց մեջ մեռած է ամեն մարդկային
բարձր և փսեմ զգացմունք: Դուք ավելի սնդացրե՛ք մեր ստրկու-
թյան շղթաները և վարժեցրե՛ք տանել բռնության ծանր և ան-
պատիվ լուծը: Ձեզ ենք պարտական, ո՛վ գիր ու դարություն, մեր
այժմյան դժբախտություններով: Դուք չտվե՛ք մեզ առողջ միտք
և առողջ գաղափար և զրկելով մեզ ճիշտ և իրական դիտությու-
նից՝ զրկեցի՛ք և կյանքից... Ուրեմն, թող անիծվի՛ մեր մամուլը,
վոր իր մրով ավելի մրտոնց մեր սիրտը, միտքը և հոգին... և
թող կեցցեն այն գրիչները, վոր նոր հոգի կներշնչեն մեզ և

կը նորոգեն մեր սպառված ուժերը և կը ծանոթացնեն կյանքի իրա-
կան պետքերի հետ և կը պատրաստեն մեզ մարդ լինել, մարդկային
բոլոր կատարելություններով»:

Յերկու ավադակների այս դադափարների տարրերնականության
առեղծվածն ինքնին կլուծվի, յերբ պահվի գերմանական Sturm
und Drang-ի լույսի տակ, յերբ համեմատվի իսկական Stürmer
und Dränger Կարլ Մոորի մտքերի հետ:—

Վոստիկանական հետապնդումից ազատվելու համար, Կարլն
իր խմբով փախել է Լալայցիկից և գտնվում է Սաքսոնիայի սահ-
մանի վրա՝ մի գինետան մեջ: Գինու բաժակն առաջին՝ նա խո-
սում է Շպիկկերկի հետ, ավելի ճիշտը՝ մենախոսում է, և իր
բողոքն ու դալուլթն է արտահայտում ժամանակակից դրականու-
թյան դատարկաբանության, սերունդի փոքրության և հասարակա-
կան կարգերի անընականության դեմ, նա այս բոլորին հակադրում
է հին դարերը՝ իրենց դյուցազններով և ստեղծագործական ուժի
արդյունքներով: Նրա ըմբոստ վոգլին բավական ընդլայնված կե-
սով է արտահայտվում, վորի հիմնական մտքերն ամփոփված ենք
գտնում հետևյալ աստղերի մեջ. «Ձգվում եմ այս թուղթ մրտոնող
դարուց, յերբ Պլուտարքիս մեջ յերևելի տրանց վարքն եմ կար-
դում...»: Յեվ անխնա լուստանքներ չոայելով ներկա դարու դա-
ճանքերին, և նրանց հակադրելով հին դարերի դյուցազններն ու հե-
րոսները՝ Պրոմեթեոս, Հերակլես, Մեծն Ալեքսանդր, Հաննիբալ,
Ալիպիոն, չարունակում է. «Այլանդակ որևէքներով կաշկանդում
են առողջ բնությունը... Պահանջում են, վոր մարմինս կապերով
պրկեմ և կամքս որևէքներով կաշկանդեմ. որենքը կրիայի քայլեր է
անել տալիս այն մարդուն, վոր կարող էր թռչել արծվի պես...
Սպառված է այս դարու յերկվամունքի զորությունը և այժմ դա-
րեջրի մրուր է հարկավոր, վորպեսզի մարդկանց ծնունդը չա-
րունակվի»:

Կարլ Մոորի արտահայտած այս մտքերը գերմանական Sturm
und Drang-ի գաղափարներն են, նրանց մեջ «բորբոքվում և վառ-
վում է լուսավորության դարու բուրժուազիայի հեղափոխական
փոքեությունը, վորը փորձում է խորտակել նեխված ֆեոդա-
լիզմի շղթաները»: Իսկ այս յերկու հայ ավադակների ար-
տահայտություններով՝ գերմանականին հակադրվում է հայկական
բուրժուազիայի Sturm und Drang-ի գաղափարները: Այս
գաղափարների հիմնական տենդենցը հայ բուրժուազիայի ազդա-
նական դատի, քրդի և հայի փոխհարաբերության խնդրի լուծման

*) франц мейнинг мир. лит. и пр. (42 53)

հետ և կապված, բայց ներկա դեպքում նրանց մեջ բոլորովում են բողոքն ու ընդվզումն ընդդեմ հայ յեկեղեցու և նրա պաշտպան պահպանողական մամուլի, իբր բուրժուազիայի հիշյալ դատի ծրագրերը չեղծացնող դադարաբարխոսական հակառակորդ ուժի:

Սակայն այդ ավազակների ճառերի հիմնական դադարաբարխոսական ձևով իրենց դարու և միջավայրի շարժիչ հասարակական ուժերի արտահայտությունը լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ հայ ավազակների մտքերի ձևակերպման և թանձրացյալ արտահայտությունների մեջ նկատվում է Կարլի մտքերի արտահայտությունից ազդեցությունը:

Դարլի-Բարան հետևում է Կարլին իր վոգու ըմբոստ և բողոքող հատկություններ և հին ու ժամանակակից կյանքի հակադրություններ:—Կարլը ներկա դարու դաժաճներին հակադրում է հին դարերի դուցազներն ու հերոսները:—Պրոմեթեոս, Հերակլես, Մեծն Աղեքսանդր, Հաննիբալ, Սկիպիոն, իսկ մեր նախկին տերտերն իր հայրերի արարքների դեմ բողոքելուց հետո՝ առանց սրամաքանական անհրաժեշտության, սոսկ հետևելու ցանկություններ՝ վոգելիչում է հայոց հին աստվածներին և դուցազներին. «Ո՛վ հայոց հին աստվածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ, դուք վրկեցե՛ք մեզ»:

Քիթաբ-Դալիսի ճառի ուղղորդվածությունը վավերացնում է առաջին իսկ ընթերցումից ստացած այն անմիջական տպավորությունը, թե նրա ծավալի ընդարձակությունն արդյունք է տարբեր բառերով և արտահայտությունների ձևերով սահմանափակ մտքերի ճապարհման, ուր արտացոլում են ընդհանրապես ընդվզումներ, առողջ բանականությունն ու կյանքը կաշկանդող բոլոր հասկացողությունների դեմ: Բայց վոր ավելի ուշադրության արժանի չե՝ այդ մտքերի մեջ կան այնպիսիները, վորոնք ձևակերպված են Կարլի վորոշ արտահայտությունների որինակով:—Կարլը զգվում է այդ թուղթ մրոտող դարուց, Սարհատն անիծում է մեր սիրտը մրոտող մամուլը: Անտարակույս նա ակնարկում է պահպանողական մամուլը, առաջին հերթին, իհարկե, «Մեղու Հայաստանի» թերթը: Կարլը բողոքում է, թե՝ «Այլանդակ որենքներով կաշկանդում են առողջ բնությունը», Սարհատը բողոքում է գրի և դպրությունից դեմ. «Դուք չտվեք մեզ այն, ինչ վոր պահանջում է կյանքը և իրական աշխարհը: Դուք լցրեք մեր գլուխը ունայն վերացական ցնորքներով»: Կարլը բողոքում է «Պահանջում

ջում են, վոր մարմինս կապերով պրկեմ և կամքս որենքներով կաշկանդեմ», իսկ Սարհատը բողոքում է՝ «Դուք ավելի պնդացրեք մեր ստրկություն շղթաները և վարժեցրեք տանել բռնություն ծանր ու անպատիվ լուծը»: Իսկ յեթե նա ի վերջո Կարլից բաժանվում է և նոր տարբեր է մտցնում իր ճառի մեջ՝ փառաբանելով այն գրիչները, վորոնք նոր վոգել յեն ներշնչում հայ ժողովրդին և նորոգում են նրա սպառված ուժերը և այլն, և այլն, ապա Բաֆֆին այդպիսով իր որերի բոլորոված կրքերին է բավարարություն տալիս, պրոպագանդ է մղում հոգևոր իր դադարաբարխոսական ընկերներին, մշակականներին, առաջին հերթին, անշուշտ Գրիգոր Արծրունուն:

2.

Այս ճառասացությունների պահուն, մինչ Սարհատը մոռալ մտքերով եր տարված, Մատոն, առանց ներկաների կողմից նկատվելու, գրիչերով հեռանում է վանքից: Հաջորդ՝ Ժ. հատվածում տեսնում ենք, վոր նա գնում է Ասլին վորոնելու և, իբր Սուլեյման-փաշայի կողմից առաքված նամակներ, ուղղակի գիմում է Ջալալեդդինի բանակը: Ջալալեդդինի և նրա մարդոց վստահությունը շահելու այս միջոցը Մատոն յուրացնում է Աղասուց հետևյալ ձևավորությամբ:

Աղասին Անիից գնում է ոռոսաց բանակը, ներկայանում է գեներալ Մադաթովին և նրան զգուշացնում է թշնամու հարձակումից: Աղասու հետևողություններ, ռազմական կարևոր կարգադրությունների համար՝ Սուլեյման-փաշայի կողմից մի սուրհանդակ է գիմում գեպի Ջալալեդդինի բանակը. Մատոն ճանապարհին սպանում է սրան, առնում է ձին և ամենակաևոր՝ պաշտոնական նամակը և այսպիսով՝ իբր իսկական Աղասի մտնում է շեյխի բանակը: Յերբ Աղասին մտնում է ոռոսաց բանակը. «Հանկարծ զղրան ընկալ զորաց մեջը, կարաուլ ձեն տվին... Բայց քրիստյան, արմյան, գոռալով... մեկ աժդահա... Մադաթովի չատիրը տեսավ ու ձիուն եղի դամշին տվեց...»: Իսկ յերբ Մատոն մտավ Շեյխի բանակը. «Ի՞նչ մարդ ես, — հարցրեց նրանից բանակի պահուորդներից մեկը:— Սուրհանդակ, — պատասխանեց նամակաբերը և համարձակ քչեց իր ձին գեպի շեյխի վրանը»:

Յերեք որ հետո Մատոն վերադառնում է և ԺԱ. գլխում Սարհատին հայտնում է, վոր Ասլին գտնվում է Ջալալեդդինի բանակում: Նա նկարագրում է իր այս ճամբորդական արկածները.

ընդունելութիւնը չեյի ընդունուած և Ասլին աղատելու մանրա-
մասն պարագաները:

Սարհատի այս խոսակցութիւնը Մատոյի հետ տեղի յի ու-
նենում խմբից անջատ, մինչ այդ՝ «նրա ընկերները պառկած էյին
ավելի հեռու, խոտերի վրա, գիշերային արշավանքից հանդստա-
նալու համար: Սարհատը մոտեցաւ նրանց, զարթեցրեց և հա-
ղորդելով Մատոյի բերած լուրերը՝ հայտնեց, թե ինքը պետք և
գնա դեպի Զալալեղդինի բանակը: Մենք քեզանից չենք բա-
ժանվի, — պատասխանեցին ընկերները»:

Մատոն թողեց Սարհատին և ընկերներին Թաղեվոս առաջա-
լի վանքում և գիշեր ժամանակ, գաղտնարար հեռացաւ. այժմ
յերեք ուր հետո, նրանց գտնում է մի ամայն դաշտում իբր մի
ժամադրաւայրում, առանց դժվարութեան: Բայց չե՞ վոր ԺԱ.
գլխի առաջին իսկ տողերով պարզվում է, վոր խումբը մի գիշեր
վանքում մնալուց հետո, առաւմտյան հեռանում է. պարզ է, վոր
Մատոն պիտի կորսնցներ նրանց հետքը. և այս ի՞նչ «գիշերային ար-
շավանք» է, վորի մասին խոսվում է առանց հիմնավորման, վեր-
ջապես ինչո՞ւ Մատոն նրանց գտնում է ամայն վայրում և մա-
նաւանդ մինչ խումբը «գիշերային արշավանքից հանդստանալու
համար» պառկած եր խոտերի վրա:

Այս հարցերն իրենց լուսաբանութիւնը պիտի փոխեն, յերբ
Սարհատի խմբի ներկա հանգստյան պատկերը համեմատենք Կար-
լի խմբի հետեւյալ յերկու հանգստյան տեսարանների հետ: — Նման
տեսարան առաջին անգամ ներկայանում է. «Դանուբի յեզերքը.
ավազակները մի բլրի վրա, ծառերի տակ բանակած»՝ մահու չափ
հոգնած են, վորովհետեւ բոհեմյան կռիվը նոր են վերջացրել: Ահա
գալիս և Կուսինսկին և պատմում է, վոր իր նշանածին բռնու-
թյամբ պահում են պալատում և վոր ինքն ուղում է ավազակա-
պետի խմբին միանալ, այդ անարգանքի վրեժը լուծելու համար:
Այս պատմութեան տպավորութեան տակ ավազակապետը դառնում
է դեպի իր խումբը. Հառա՛ջ, պատրաստվեցե՛ք»: Ավազակներ—
դեպի ս՞ւր... Շվայցեր. — Դժոխք ել վոր գնաս, յես քեզ հետ եմ»:

Յերկրորդ տեսարանը պարզվում է Կարլի հայրենիքում. —
Յերկար ճանապարհորդութիւնից հետո «գիշեր և, ավազակները
խումբ—խումբ գետնի վրա տարածված են...»:

Շվայց. — Բունը կապարի պես ծանրացել է մեր վրա, յերեք
գիշեր է, վոր չենք քնել:

Ավազակներ. — Գիշեր բարի, գնդապետ (պառկոտում են գետ-

նի վրա և քնում), խորին լուսթյուն: Կարլը սահայն մոայլ մաքե-
րով և պաշարված: Իսկ յերբ տեսնում է Հերմանին, ապա հորը
և լսում նրանց պատմութիւնները՝ դառնում է դեպի խումբը. —

— Բա՛վ է, վեր կացե՛ք... զարթեցե՛ք, չե՞ք ուզում...

Ավազակներ. — Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել...

Շվայցեր. — Հրաժայեցե՛ք, գնդապետ, ի՞նչ պիտի անենք:

Յե՛վ խումբն ուղևորվում է վոճրադործին պատժելու:

Այժմ պարզվում է, վոր Կարլի խմբի հանգստյան այս յեր-
կու տեսարանից Սարհատի խմբի համար մի նման վիճակ կա-
ռուցելու դժվարութիւնից են առաջացել վերեւի հակասութիւն-
ները: Սարհատի խմբի վանքից հեռանալը հիշատակված է, վոր-
պեսզի մի կերպ պաշտպանվի «գիշերային արշավանքի» դադա-
րը և այդպիսով հիմնավորվի ավազակային խմբի հանգստյան
պատկերը, ճիշտ այնպես, ինչպես Կարլի խմբի հանգստյան պահը
Դանուբի յեզերքին հիմնավորված է բոհեմյան կռիվների պա-
ճառած հոգնածութեամբ: Մատոն գտնում է Սարհատին ամայն
վայրում, վորովհետեւ նման վայրում Կուսինսկին և Հերմանը
գտնում են Կարլին և խմբին, և Մատոն պետք եր վոր առանձին
գնար Զալալեղդինի բանակը, վորպեսզի ավելի ճիշտ կերպով կա-
տարեր Կուսինսկու դերը, պատմելով հափշտակված նշանածի
բնակավայրի մասին և առաջարկելով նրա փրկութեան միջոցնե-
րը: Պետք եր, վոր խումբը քնած լիներ և միայն Սարհատն ար-
թուն, վորպեսզի ինչպես Կարլը նրանց արթնցներ և հայտներ իր
մտադրութիւնը, և խումբն ել, Կարլի խմբի նման, հայտնաբերեր
իր անվերջապահ պատրաստակամութիւնը:

Բայց Մատոյի մեկնումը դեպի Զալալեղդինի բանակը, այն-
տեղից վերադարձը, կրկին հանդիպումը Սարհատին, այս բոլորը
գիշերային հանգստյան պատկերն ստեղծելուց բացի, մի այլ հիմ-
նավոր նպատակ են հետադնում— ձգտում են վորեւէ ձևով վեպը
հասցնել իր վախճանին:

«Ավազակներ»-ի մեջ, Ֆրանցի սպանութիւնից և Կարլի ինք-
նութեան հրապարակ գալուց հետո, մինչ մի վայրկյան չարիքն
անհետացած և դրաման իր բախտավոր լուծումն ստացած է
թվում, հոնկարծ գլուխ են բարձրացնում հերոսի տարբեր պար-
տականութիւնները դեպի նշանածը և դեպի հետեւորդ ավազակ-
ները, և իրենց հակամարդ ուժի տակ չքացնում են նրա գոյու-
թիւնը: Իսկ «Զալալեղդին»-ի մեջ, Մատոյի բերած տեղեկու-
թիւնների հիման վրա, ԺԲ գլխում Սարհատն իր խմբով մեկ-

նում և Զալալեզդինի բանակը՝ Ասլիին ազատելու դիտումով, բայց բանակից վոչ հեռու մի ձորում ականատես լինելով հայ կանանց անպատվության մի տեսարանի, մոռանում և իր նպատակը, կորսրնցնում և խմբապետական հավասարակշռութունը: Հակառակ Դալի-Բարայի ղեկաւորութուններին՝ քրդերի գերազանց ուժի վրա հարձակվելու հրաման և տալիս և այդ անհավասար կռիւի մեջ վոչընչանում և իր խմբի հետ միասին:

Այսպիսով, ռաւայն, վեպը բաժանվում և գրաժայից, և ինքնուրույն վերջավորության և հանգում, մի յերեւոյթ, վորն արժանի յե լուրջ ուշադրության:

Վեպի սկզբնական մասում Մստոյին վեճակից կատարել ծերունի Դոնիկի դերը, բայց հետագայում նա դարձավ համեմատաբար ինքնուրույն և հանդիսացավ գործողության կարեւոր լծակներից մինը:—Նա՛ առաջնորդեց խումբը դեպի Սախկալ-Դուդանի կիրճը, աշտեղից՝ Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի վրայով, դեպի վերջնական կռիւ՝ հերոսի կործանումը:

Մստոն իրավունք չունի հպարտանալու, թե միշտ տրամաբանութեամբ և կատարել իր պարտականութիւնները, և կամ իր ժիջոցով կատարված գործերը տրամաբանության արդյունք են: Մենք ակնարկեցինք այն հակասության մասին, վոր առաջանում և, յերբ նա գիշեր ժամանակ վանքից դադարաբար հեռանում և և յերեք որ հետո վերստին հանդիպում և խմբին՝ ամայի դաշտում: Այս հանդիպման պահուն նա հպարտանում և, վոր Ասլին չեյիսի բանակից դուրս բերելու և Սարհատին հանձնելու համար՝ ընդ որ խոչընդոտները նախատեսել և չեղողացրել և, և մենք հավատում ենք նրա հնարամտության: Բայց քանի վոր այդ կարողութիւններն ունի նա, ինչո՞ւ հենց ինքն Ասլին իր հետը չբերեց՝ հանձնելու Սարհատին. չե՞ վոր այս մասին վորեւէ դժվարության նշույն անգամ չի նկատվում: Հետեւագետ իր համբավովոր հնարամտության՝ անհամարապատասխան անմտութիւն և գործում նա, յերբ կրկին վերադառնում և, Ասլին ազատելու համար բոլոր գյուրութիւնները հայտնում Սարհատին և ամբողջ խումբը շարժման մեջ դնում. անմտութիւն և գործում և խումբը անշուշտ, յերբ հետևում և նրա ցուցմունքներին:

Ի վերջո պարզվում և, վոր այս տարրերնականութիւններն անհրաժեշտ են, վորպեսպի Սարհատն իր խմբով Զալալեզդինի բանակը դնալու առիթն ունենա, հայ կանանց պատիւը փրկելու համար կռիւի բռնի քրդերի հետ, և այդ կովում վերջ տա իր

առաքելության: Բայց համապատասխանում և, արդյոք, հերոսի կյանքի այս վախճանը նրա սկզբնավորության:

Կարլ Մոորի վախճանը տրամաբանական և հոգեբանական հետեւանքն և սկզբից ի վեր ստեղծված պայքարին: Նա դուրս յեկավ իր անձին սպառնացող չարության դեմ, և այդ պայքարին նվիրվելու համար՝ քանիցս հանդիսավոր ուխտ կնքեց այն մարդկանց հետ, վորոնց դարձրեց իրեն գործակից և հասարակության՝ անպետք անդամներ: Իսկ այժմ, յերբ այդ չարիքը հաղթահարել և և յերբ կուղե անձնատուր լինել կյանքի վայելքներին՝ լքելով իր գործակիցներին, ահա ծառանում են վերջիններս նրա դեմ իրենց իրավացի պահանջներով. «Մենք քեզ դեռ ենք մեր սրտերի արյունով, դու մերն ես հոգով ու մարմնով... և այժմ ուղում ես թողնել մեզ մի ինչ վոր լացող աղջկա պատճառով... Տար մեզ հառաջ»: Կարլը վոչ կարող և թողնել լացող աղջկան և վոչ ել ավազակներին, յերկու կողմներն ել հավասար իրավունքներ ունին նրա վրա: Ստեղծված դերազանց դրամատիկական վայելչանը թելադրում և խզել բոլոր պարտականութիւնների կապերը և զոհել նույնիսկ իր անձը: Այս Կարլ Մոորն և:

— Իսկ Սարհատը:

Պիտի պահանջներ, վոր նրա վախճանը նույնպես լինի տրամաբանական և հոգեբանական հետեւանքն այն պայքարի, վորի մեջ նա մտավ: Այդ պայքարն սկզբում ունեւ անձնական մօտիվներ, ապադային, ինչպես ուղում և հավաստիացնել վեպը, ընդլայնվեց և ստացավ լայն հասարակական բնույթ, վորի պատճառով նա թողեց հայրենական տունը, թափառեց դանազան վայրեր և ընդհարումներ ունեցավ քուրդ ցեղապետների հետ: Բայց վեպի գործողության առանցքն այդ պայքարը չե այլևս, այլ՝ սոսկ մի անհատական զգացում—սերը: Նա դուրս յեկավ Տիգրանակերտից միայն և միայն իր նշանածին փնտուելու, և այն գործողութիւնները—Սախկալ-Դուդանի կռիւ, Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի դեպքերը, «գիշերային արշավանք» և այլն,— վոր կատարվեցին այս յերկար ճանապարհի վրա, պատահական դեպքեր են, վորոնք կարող եյին բնավ տեղի չունենալ և յեթե տեղի յեն ունեցել, պարզապես Կարլին կամ Աղասին նման յերկվալու ցանկության պատճառով և:

Նրա հիմնական նպատակից դուրս ընկած այդպիսի մի պատահական դեպքով լուծում և ստանում և՛ վեպի գործողութիւնը.—Զալալեզդինի բանակի մոտ, հաղիւ մի քանի քայլ Ասլից

հետու, ուրեմն, նա ուզում է հայ կանանց նախադիմելի վրեժը լուծել քրդերից և հրամայում է.—

«Պետք է վրա տալ»:

Դալի-Բարան չատ իրավացիորեն նկատում է այդ քայլի անմտությունը.—«Շատ են անիմամտները»:

Սարհատի համար նշանակութուն չունի վորեւս զուլաացում.—«Միևնույն է, յեթե մեզ պետք էր մի որ մեռնել, լավ է, վոր այստեղ լինելը»: Բայց ինչո՞ւ անպատճառ այստեղ. մի՞թե տեսարանը այնքան անտանելի չէ, վոր ստիպում է նրան մահը գերադասել կյանքից. սա պատրվակ է, նա տեսավ վոչ պակաս սոսկալի տեսարաններ.—այլովո՞ւ դուրեք, հրո ճարակ ժողովուրդ, սարսափահար արյունլի բնությանը, ցից հանված ծերունիներ, նույն վիճակին յենթարկված մահամերձ հայր և այս բոլորի հանդեպ արհամարհական անտարբերութուն.—«Ինձ քաշեց գեպի հայրենիքը մի սիրտ, վորը սիրում էր ինձ, յես յեկա նրան ազատելու...»: Սարհատի ներկա դիտավորության անհետևողականութունը պարմացնում է և Դալի-Բարային՝ «Բայց դու կը կորցնես Ասլին, վորի համար յեկել ես». Սարհատն իր դիտավորությունից հետ չի կենում. «Յեթե մեզ պետք էր մեռնել՝ լավ էր, վոր այստեղ լինելը», այլ խոսքով նա ուզում է անպատճառ մեռնել: Բայց ինչո՞ւ այդ անիմամտ ինքնասպանությունը.—Սարհատն ուրիշ ճամբա չունի այլևս, նա պետք է մեռնի և հատկապես այս ձևով, ահա թե ինչո՞ւ.—

Յենթադրենք Մատոն Ասլին հետն առած վերադառնալ Սարհատի մոտ, և կամ Սարհատը Մատոյի ստեղծած դուրությունների շնորհիվ, առանց կռվի բռնվելու քրդերի հետ, ազատել իր նշանածին և այդպիսով լուծվել ին բոլոր խնդիրները.—Ասլիի համար էր նրա առաքելութունը, Ասլին ազատեց, հետևապես ամեն ինչ վերջացավ:

Բայց մի՞թե այսպիսի մի լուծում չի առաջնորդում մեզ գեպի Կարլ Մոորի դրամատիկական վախճանը.—ի՞նչ պիտի լինի ընկերների ձախառագիլը, վորոնք նրան գնել են նույնպես իրենց սրտի արյունով, չպիտի բողբոսեն. «Այժմ ուզում ես թողնել մեզ մի ինչ վոր լացող աղկա պատճառով», չպիտի՞ պահանջեն, «Տար մեզ հառաջ»: Այս գեպը ում յերկու ճանապարհ պիտի բացվեր Սարհատի առջև.—կամ իբր իսկական Կարլ Մոոր խղել բոլոր պարտականությունները, զոհելով և՛ Ասլին, և՛ իր անձը, և կամ տանել նրանց հառաջ: Առաջին գեպը ում անխառնակ, անհրա-

պույր վախճան կունենար մի կյանք, վորն ամենից առաջ հեղափոխական, սերունդների առաջնորդ հանդիսանալու հավակնություններ ուներ, իսկ յերկրորդ գեպը ում այդ կյանքն իբր մի ծանր բեռ պիտի սաղակցներ հերոսին, վորովհետև Կարլ Մոորն ընդմիջա կանգ է առել, ուրեմն միայն սեփական ուժերով մինչև ո՞ւր դնալ, մանավանդ այժմ, յերբ նա վոչ միայն ավազակապետ, այլև ընտանեպետ է: Վո՞չ, պետք է խուսափի այն բոլոր ճանապարհներից, վորոնք վորեւս ձևով մոտեցնում են նրան Կարլի վախճանին: Բայց կարող էր այդ կռիվը հայ կանանց պատվի փոխարեն՝ Ասլին աղատելու համար տեղի ունենալ, հակառակ Մատոյի կարգադրություններին վորեւս չնախատեսված մի գեպի հետևանքով: Այսպիսով Մատոյի ուղեկորությունը և նրա հետ կապված իրադարձությունները կարող են կորսնցնել իրենց արժեքը և վոր դիտավորն է, նման մասնավոր շարժառիթներ կը նսեմացնեն հերոսի վախճանին ցանկալի լայն հասարակական բնույթը.—Վո՞չ, պետք է ձևանալ անգետ և ամենևին չմտահոգվել գործողությունների տրամաբանական պատճառաբանությամբ, և վերջացնել հերոսի կյանքը մի ժեստով, վոր լինի հասարակական, հերոսական, հետևապես արժանի նրա հավակնություններին, թեպետև վեպի ընդհանուր կառուցվածքի տեսակետով՝ անիմամտ:

Է

Այժմ մեզ մնում է ցույց տալ, վոր Կարլի արարքներն առհասարակ աղգայնական դադարաբախտությամբ դունավորելը, նույն դադարաբախտության տարբեր, ինքնուրույն յերևույթները, ինչպես և նրա մի այլ արտահայտության՝ վեպի «Ջալալեդդին» անունը և այլն, և այլն, գեղարվեստական վրիպումներ են, չեն ձուլվում Կարլից սերված գործողության հետ:

Ինչպես տեսանք, Կարլի անցյալը Սարհատին է հատկացվում, սա ևս արտաքսվում է հայրենական տնից և չընդադադող համայնքից: Բայց այս գեպերը բացատրվում են իբր հետևանք նրա ուրույն դադարաբախտության, այդ պատճառով և դառնում են անհավատալի: Իսկ յերբ նույն Կարլի հետևողությամբ Սարհատը վերադառնում է հայրենիք և այս առթիվ նույն դադարաբախտության թեքադրությամբ կատարվում են ուրույն գեպեր, գործողությունը նետվում է միանգամայն ճանկական անհեթեթությունների գերկը: Այս մասին վեպի է գլուխը հետևյալն է հաղորդում մեզ.—

Սարգստն իր խմբի հետ Դիարբեքի լիճերն է լինում, յերբ լսում է քրդերի շարժման մասին, նա խելույն յուրայիններով շտապում է դեպի Աղբակ կողմերը, — ինչո՞ւ։ — Յերկու ցանկություն նրանց քաշում են դեպի հայրենիքը, «վորին վաղուց մոռացել եր»։ Նախ՝ Աղբակ քրդերի արշավանքի դժի վրա դանդաղվելով, ավելի պետք է յենթարկվեր նրանց ասպատակություններին, մտածում եր իր հայրենակիցներին ողնության ձեռք հասցնել։ Յերկուրդ՝ «վոր ավելի գլխավորն եր, այնտեղ կար մեկը, վորին նվիրված եր իր բոլոր սրտով»։ Այս շարունակում է պատմել, թե Դիարբեքից վերադարձին, դեռ Աղբակ չհասած՝ նա ընկերներին այնտեղ թողեց, վորպեսզի տեղական բնակչության ողնություն հասցնեն, իսկ ինքն ուղևորվեցավ դեպի Վան։ Այնտեղ ներկայացավ փաշային, խնդրեց թույլտվություն տեղական բնակիչներից կազմելու մի գունդ՝ յերկիրը քրդերի և բաշիբոզուկների ասպատակություններից պաշտպանելու համար։ Յե՛վ ահա Վանից ձեռնունայն վերադարձին է, վոր նա առաջին անգամ մեղ հանդիպեց Խոջաբա ձորում։ Վեպը շարունակում է — թեպետև այստեղ նա տխուր և հուսահատ եր, այնուամենայնիվ նրա յեռանդը չեր թուլացել, նա դեմեց դարձյալ քահանաների, վարդապետների, տանուտերների, վորպեսզի ղինեն ժողովրդին գալիք վտանգին դիմադրավելու համար, վորովհետև իբր թե Զալալեղդին իր արշավանքը դեռ չեր սկսել։ Բայց այդ մարդիկ նրան «հիմարի և խելադարի տեղ եյին դնում» և այդ կադմակերպությունը գլուխ չի դալիս։

Վո՞րքան համապատասխանում են այս տեղեկությունները վեպի կառուցվածքին։ —

Եթե, արդարև, Սարգստի ճամբորդության «ավելի գլխավոր» նպատակը լիներ Ասլիի աղատադրումը, ապա Տիգրանականից վերադարձին նախ և առաջ պետք եր նրան հեռացներ դալիք վտանգի կենտրոնից, մանավանդ, յերբ ամեն ինչ դեռ խաղաղ եր և ժողովուրդը տեղահան յեղած չեր, բայց մենք ի՞նչ ենք տեսնում — նա Ասլիով բնավ չի հետաքրքրվում, ուղևորվում է Վան, վերադարձին ել դրադվում է ազգաբնակչությունը վտտի հանելու ծրագրով, մինչ այդ կոտորածն սկսվում է, և նրան այլևս բոլորովին կորսնցնում է անսովորությունից։

Պարզ է, Սարգստի դիտավորությունն ու գործերը միմյանց հակասում են։

Բայց կա դեռ ավելի մեծ հակասությունը. —

Սարգստը մեղ հանդիպեց Խոջաբա ձորից դուրս գալիս, յերբ

այդ վրում եյին շրջակա հայկական դյուղերը, և մարդիկ թաղվում եյին հրդեհի մեջ, յերբ նա դիտում եր այս բոլորը, այլև արյունավա ընտանիքի թշվառությունը և այնուամենայնիվ մնում եր անտարբեր։ Նրա այսպիսի վերաբերմունքը, ավելի ևս խորհրդավոր ուղևորությունն սկզբում մեղ դարձացրեց, բայց քիչ վերջը ամեն ինչ համարվեցավ համոզիչ, ահա թե ինչպես. «Նա չեկավ հայրենիքը փրկելու համար... նա յեկավ փրկելու մի գեղեցիկ արարած, վորին միայն սիրում եր, և վորը միայն եր ամբողջ աշխարհի մեջ, վոր սիրում եր այն մարդուն, վորին բոլորն առում եյին, այդ եր նրա մխիթարությունը։ Բոլոր աշխարհի մեջ հանգստություն, դադար և իր գլուխը դնելու մի անկյուն չունեցող անբախտը՝ ուներ մի կնոջ ջերմ սիրտ, ուր ապրում եր նա, չնչում եր և այնտեղ մոռանում եր իր կյանքի դառնությունները, թեև տաս տարուց ավելի յեր, վոր չեր տեսել նրան»։ Պարզ է, Սարգստը շրջակա դեպքերի նկատմամբ մի պարզ անցյուղ է, հեռի վորեւե գաղափարական զիտողությունից։ Նրա ամբողջ կյանքը, ինչպես և կարլինն այս դեպքում, նվիրված է մի միայն իր նշանածին։ Հետևապես ի հատվածում այդ ճամբորդության նպատակների մեջ «ավելի գլխավորը» Ասլին համարելը՝ համապատասխանում է հերոսի իսկական նպատակին, վորով վեպի սահմաններից դուրս ընկած ուրույն գաղափարական գործունեյությունը դառնում է թյուրիմացություն վոչ միայն հենց այդ արտահայտության, այլև հերոսի նպատակների իսկական բնույթի տեսակետով։

Բայց ինչո՞ւ Սարգստն ուղւում է հանդես գալ իբր հասարակական գործիչ։ — Այդ վեպի հիմնական գաղափարախոսությունն է, վորի հետ մենք պետք է հաշտվինք, առանց վորեւե նախապայմանի, և նա ուղւում է այդ գաղափարախոսությունը մարմնավորել, նյութ ունենալով կարլի գործունեյությունը, այլապես պիտի հյուսվեր այլ գործողություններով մի վեպ, տարբեր ներկա «Զալալեղդին»-ից։ Հետևապես յեթե ի. հատվածում վեպի սահմաններից դուրս կատարված դեպքերը հիշատակեր առանց սիրո մոտիվին, բոլորովին կը ժխտեր վեպի բուն գործողության կյանքը և Վանից վերադառնալիս վերջացած պիտի համարեր իր առաքելությունը, իսկ յեթե սիրո մոտիվին արտահայտությամբ միայն նախապատվություն տարուց անցներ գործնական քայլերի, պարտավորված պիտի առներ իր նշանածն ու քաշվեր հեռուները, վորով ինքնին կը լուծվեր վեպի հանգույցը։ Բայց նա

կարող եր վեպի գործողութեան սկզբին, Սոչաբա ձորից դուրս գալիս, ուրեմն, սիրտ մոտիվի հետ հանդես դար և հասարակական գործիչի հանգամանքով:—Այս դեպքում շրջակա թշվառութիւնը տեսնելով՝ նա պարտավոր եր միանալ խմբին, մանաւանդ վոր այստեղ միանալու շատ ավելի մեծ պահանջ կար, քան Սախկալ-Ռուդան կերճում. չե՞ վոր անհրաժեշտ եր «Հարկավորված ոգնութիւնը մատուցանել տեղային բնակիչներին»: Նույն ոգնութեան պահանջը պիտի զգայվեր, յեթե հենց գործողութեան սկզբից խմբի հետ հանդես դար: Յերկու դեպքերումն ել խնդիրը կր բարդանար, յեթե կարլից տարբեր ուղիներ ընտրեր, այդ վեր կը լիներ իր ուժերից, իսկ յեթե նրա հետևողութեամբ ապագային կատարվելիք գործերն աշտմ կատարեր՝ վաղաժամ կը լիներ, — ուր կմնար իր կենսագրականը՝ հայրենական տուն, մահամերձ հայր, ծառա և այլ այսպիսի պարագաներ, — վո՛չ, այսպիսով վեպի բովանդակութիւնը կխոսի չափ կը կը ճատովեր: Սարհատն անշուշտ մտածել ե, — քանի վոր իմ կոչումն ե հետապնդել վորոշ քաղաքական նպատակներ, ապա ավելի հարմար ե հրապարակ դալ նախ՝ կարելի հետևողութեամբ և նրա նպատակներով, Բեհումայից մինչև Ֆրանկոնիա ճամբան Ամալիայի համար՝ անվանել Տիգրանակերտից մինչև Աղբակ՝ Ասլիի համար, իսկ կարլից տարբեր յերևույթ ստանալու համար՝ հանդես դալ խմբից անջատ և հաջորդել նրա հետ միանալու առթիվ՝ այդ բաժանման վերադրել աղբային հեղափոխական նպատակներ, իսկ առաջացած ներքին հակասութեան համար պետք ե ձևանալ միամիտ և «ավելի գլխավոր» մի արտահայտութեամբ ամեն ինչ հարթված համարել:

Բայց ավելորդ ե զայրանալ հերոսի վրա, նա այսպիսի գործեր ամենեւին չի կատարել, հեղինակը պարզապէս նրան զրոյարտում ե:

Ահա թե ինչպէս. —

Վեպի Ա. հատվածում Ջալալեդդինի բանակի նկարագրութիւնը վերջանում ե հետեյալ խոսքերով. «Այսպէս սկսով շէյխ Ջալալեդդինի արշավանքը դեպի տաճկական Հայաստանը», իսկ հաջորդ Բ. հատվածն սկսվում ե այսպէս. «Անցավ մի ամբողջ շաբաթ, մի տղամարդ գալիս եր Վանից դեպի Աղբակ բերող ճանապարհով» և շարունակում ե նկարագրել Ջալալեդդինի արշավանքի հետքերն այդ տղամարդու ճամբու վրա: Յեթե արդարեւ այդպէս ե, ուրեմն նա Վանից վերադառնալիս ի. հատվածում յե՞րբ ժամանակ ունեցավ իր խրատներով ու խորհուրդներով դի-

մելու Աղբակի հայ մեծամեծներին: Այս հակասութեանց դուրս գալու համար, դուցե, նույն Բ. հատվածում պատմվում ե՝ թե Սարհատը Սոչաբա ձորից դուրս գալիս, յերբ հայերին հասած դժբախտութիւնները տեսնում ե՝ շատ ե դարմանում, վորովհետեւ տասն ու առաջ, յերբ նույն տեղից անցնում եր, ամեն ինչ խաղաղ եր և յերջանիկ, — ուրեմն նա ահա այս տասն ուրվա ընթացքին պետք ե դիմած լինի հայ մեծամեծներին՝ ոգնութեան գնդեր կազմելու համար: Բայց չե՞ վոր ի. հատվածում ասաց, թե Տիգրանակերտից վերադարձին՝ Աղբակ չհասած՝ իր խումբն այնտեղ թողեց և ինքը գնաց Վան, Վանից վերադարձին՝ մեզ հայտնվեց Սոչաբա ձորում, իսկ այստեղից՝ արդեն ականատես յեղավ բաշիբոզուկներին հետքերին. — վո՞րտեղից ուրեմն այդ տասն ուրվա ժամանակամիջոցը: — Պարզ ե, այդ տասն ուրը գոյութիւն չունի: Ի. հատվածում հերոսին վերադրված գործողութիւնները չեն պարփակվում տվյալ ժամանակի և տարածութեան մեջ, վորով նրանք ամենեւին կատարված չեն:

Գործողութեան ամբողջութեան տեսակետով թյուրիմացութիւն ե նույնպէս վեպի «Ջալալեդդին» անունը: Նա համապատասխանում ե միայն Ա. հատվածում նկարագրված համանուն հերոսի արշավանքի պատրաստութեան, ինչպէս և Բ. հատվածում Ռմար աղայի և Յեղիապար վարդապետի խորհրդակցութեան՝ այդ արշավանքին դիմադրելու համար. բայց չի համապատասխանում տասն հատվածների մեջ հանգամանորեն ներկայացված Սարահատի գործունեյութեան: Վեպի գլխավոր հերոսը, այսպիսով, Սարհատն ե, Ջալալեդդինն իր բանակով և Բ. հատվածի հարակից պարագաներով թերեւս ծառայեն իր ֆոն միայն, վորի վրա թանձր դույնով նկարվի Սարհատի պատկերը: Հետեւապէս, յեթե վեպը պետք ե գլխավոր հերոսի անունով կոչվի. ապա այդ անունը «Սարհատ» պետք ե լինի:

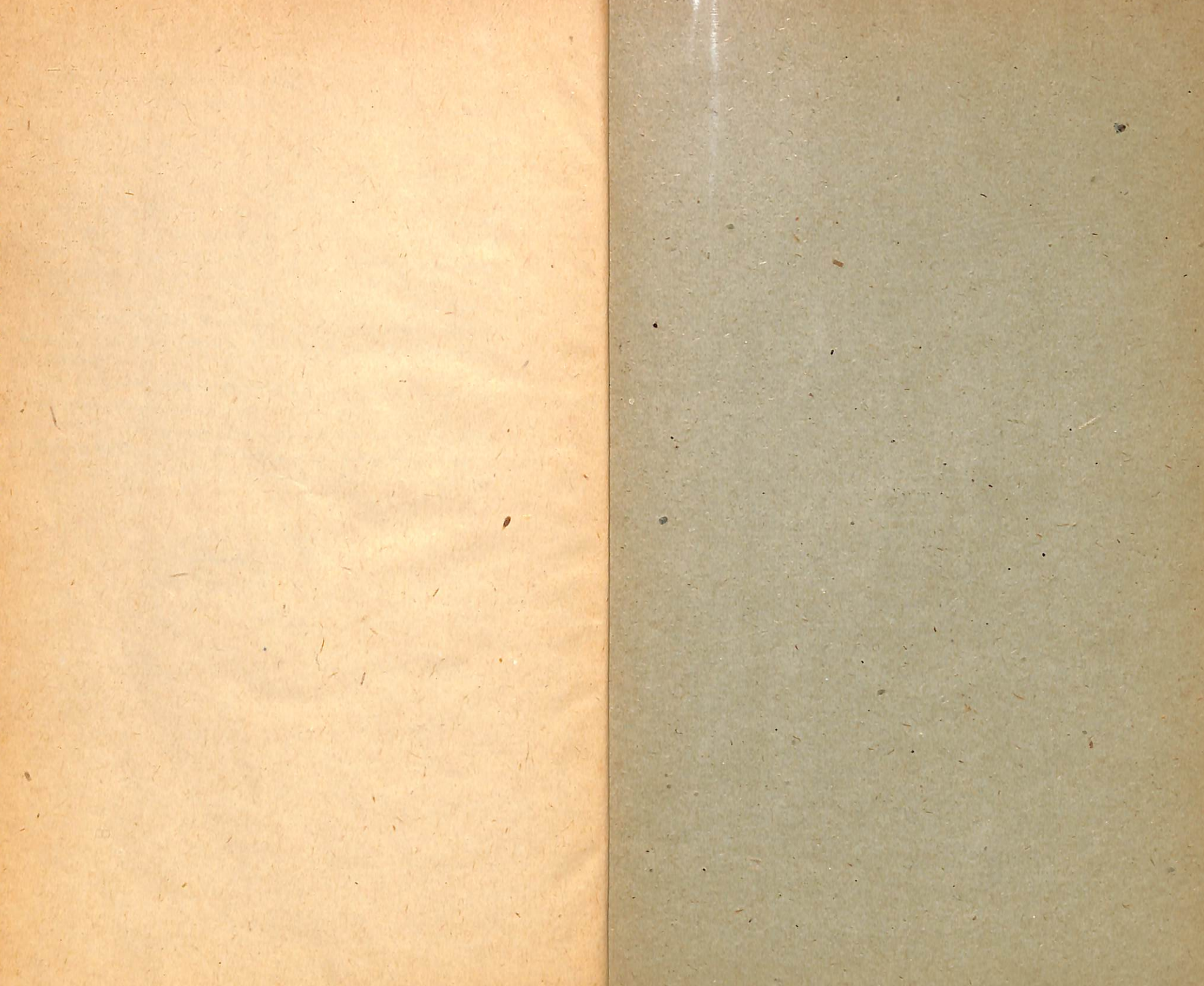
Բայց գործողութեան կառուցվածքի տեսակետից Ջալալեդդինն իր հրոսակներով վո՞չ միայն յերկրորդական՝ այլև ավելորդ ե:

Ռուս-տաճկական պատերազմն արդեն շարժման մեջ ե դրել համարյա բոլոր մահմետական ցեղերին. Ջալալեդդինյան ախորժակով և գործունեյութեամբ. հետեւապէս առանց Ա. և Բ. հատվածների մասնավոր միջամտութեան Սարհատի գործունեյութեան համար արդեն գոյութիւն ունի պատրաստ ֆոն, այդ պատճառով յեթե հեշտալ յերկու հատվածները բոլորովին անջատվեն վեպից, գործողութիւնը վո՞չ թե կորուստ, ընդհակառակը, կունենա առաւելութիւն. — կստանա պահանջված սեղմ արողջութիւնը:

Սակայն վեպի ընդհանուր տեղեկացի համար անհրաժեշտ է ար-
յունարբու շեյխին և նրա ավաղակաբարո հեռուորդների պատկեր-
ցումը, անհրաժեշտ է Ոմար աղայի և Յեղիաղար վարդապետի
հայտնությանը. այս բոլորը 1878 թ. ռուս-տաճկական պատերազ-
մի շրջանում անրաժան երևույթներ են հայ իրականության. և կոչ-
ված են այստեղ հարստացնելու Սահրատի գործունեյության տե-
ղական բովանդակությունը: Անհրաժեշտ է նույնպես առաջ քաշել
քուրդ ցեղապետին և նրան նվիրել վեպի անունը. վորպեսզի սոսկ
այդ անվան չլացնող գույնով ամբողջ յերևույթները պատկերաց-
նելու պատրանքի տակ պահվինք. այս բոլորն անհրաժեշտ են
իրի ժամանակի և միջավայրի արտահայտություն, բայց նրանք
չմիացան այնուամենայնիվ Սարհատի գործունեյության հիմնա-
կան կառուցվածքի հետ. իսկ այդ կառուցվածքը փոխ եր առնված
«Ավաղակներ»-ից:

Այսպիսով ուրեմն, ինչպես կարլի գործունեյությունն հայ ազ-
գայնական գաղափարախոսությամբ գունավորելը, նույնպես և
նրան ժամանակին միջավայրի յերևույթների հետ ձուլելը հանդի-
սացան ձախողանքներ միայն, վորոնք զրկեցին վեպը ինչպես արա-
մաբանական, նույնպես և գեղարվեստական անհրաժեշտ ամբող-
ջությունից:

ԳԻՆԸ 60 ԿՈՊ. (3½ ռ.)

Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ДЖАЛАЛЕДИНА

Госиздат ССР Армении
Эривань—1982

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0380662

71.441

